

KRYTYKA TEKSTOLOGICZNA I HISTORYCZNA PASSUSÓW TALMUDU O JEZUSIE I CHRZEŚCIJAŃSTWIE

Szersze zainteresowanie problematyką postrzegania Jezusa i chrześcijan w literaturze rabinicznej po zburzeniu świątyni jerozolimskiej (po 70 r. po Chr.) zaczęło się na przełomie XIX i XX wieku. Od tego czasu pojawiają się prace mające bardziej krytyczny i systematyczny charakter.¹ Ważny wkład w poszukiwanie i komentowanie fragmentów odnoszących się do Jezusa i chrześcijan w tekstach rabinicznych oraz dyskusji na ten temat mają zarówno chrześcijańscy, jak i żydowscy autorzy.² Uczeni zajmujący się tym zagadnieniem prezentują różne stanowiska od minimalistycznego (np. M. Goldstein, J. Maier – niwelują znaczenie tekstów rabinicznych w docieraniu do Jezusa historycznego) po maksymalistyczne (np. R.T. Herford przytacza wszystkie teksty talmudyczne mogące zawierać nawet najmniejszą aluzję do Jezusa historycznego i chrześcijaństwa). Rodzi się więc potrzeba zweryfikowania dostępnych źródeł talmudycznych i krytycznego ich opracowania w świetle najnowszych badań. Zadanie to jest szczególnie pilne do zrealizowania w obszarze polskich badań, na którym wiele tekstów talmudycznych bądź jest przytaczana w kontekście polemicznym

¹ Prace wcześniejsze charakteryzowały się brakiem systematyczności i polemicznym nastawieniem do judaizmu. Zob. R. Martini, *Pugio fidei*, Barcelona 1278; Ch. Wagenseil, *Tela ignea Satanae...*, Altdorf 1681; R.M. Meelführer, *Jesus in Talmude*, Altdorf 1699; J.A. Eisenmenger, *Entdecktes Judentum*, Frankfurt am Main 1700.

² Zob. H. Laible, *Jesus Christus in Thalmud*, Berlin 1891; S. Krauss, *Das Leben Jesu nach jüdischen Quellen*, Berlin 1902; R.T. Herford, *Christianity in Talmud and Midrash*, London 1903; H.L. Strack, *Jesus die Häretiker und die Christen nach dem ältesten jüdischen Angaben*, Leipzig 1910; H.L. Strack, P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrash*, Bd. 1-4, München 1921-1928; J. Klausner, *Jesus von Nazareth*, Berlin 1934; M. Goldstein, *Jesus in the Jewish Tradition*, New York 1950; A.F. Segal, *Two Powers in Heaven. Early Rabbinic Reports about Christianity and Gnosticism*, Leiden 1977; J. Maier, *Jesus von Nazareth in der talmudischen Überlieferung*, Darmstadt 1978; G. Alon, *The Jews in their Land in the Talmudic Age (70-640 C.E)*, vol. 1-2, Jerusalem 1980, 1984; D. Jaffé, *Le Talmud et les origines juives du christianisme. Jésus, Paul et les judéo-chrétiens dans la littérature Talmudique*, Paris 2007; P. Schäfer, *Jesus in the Talmud*, Princeton 2007.

i tendencyjnie,³ bądź też tylko fragmentarycznie zostało do tej pory przetłumaczonych na język polski.⁴ Niektórzy współcześni autorzy żydowscy sami krytycznie oceniają stosunek strony żydowskiej do chrześcijaństwa. Na przykład J. Neusner stwierdza, że dialog judaistyczno-chrześcijański od strony żydowskiej przybiera nieraz formę twierdzenia, że chrześcijaństwo tak naprawdę nie istnieje. W niektórych kręgach judaizmu utrzymuje się opinia, że chrześcijaństwo ignoruje Torę. Głosi się także złośliwe opowieści na temat Jezusa, w których jest on przedstawiany jako bękart, oszust i czarnoksiężnik szerzący herezję. Zdaniem J. Neusnera inspirację w tym zakresie stanowi zbiór tekstów pt. *Toldot Jeszu*, krążący w diasporze żydowskiej od czasów średniowiecza, oraz teksty talmudyczne przedstawiające Jezusa i Jego wyznawców w sposób pejoratywny.⁵

Autorzy badający to zagadnienie poszukują odpowiedzi na następujące pytania: w jakim stopniu teksty literatury rabinicznej interesują się osobą Jezusa i Jego wyznawcami? Czy na podstawie literatury żydowskiej możliwe jest dotarcie do Jezusa historycznego? Czy teksty rabiniczne zawierają potencjał antychrześcijański? Czy można w nich dostrzec ślady polemiki judaistyczno-chrześcijańskiej z pierwszych wieków? Na ile posługiwanie się Talmudem przez wyznawców judaizmu oraz Nowym Testamentem przez wyznawców chrześcijaństwa – umożliwia prowadzenie między nimi autentycznego dialogu?

W niniejszym artykule skoncentrujemy się na wydobyciu passusów z Talmudu jerozolimskiego i babilońskiego (Miszny i dwóch gemar),⁶ które *explicite*

³ Zob. J.B. Pranajtis, *Christianus in Talmude Iudaeorum*, Petersburg 1892; A. Niemojewski, *Dusza żydowska w zwierciadle Talmudu*, Warszawa 1914; J. Kruszyński, *Talmud, co zawiera i co naucza*, Lublin 1925; S. Trzeciak, *Talmud o gojach a kwestia żydowska w Polsce*, Warszawa 1939.

⁴ Z dostępnych prac w języku polskim, które zawierają tłumaczenia niektórych tekstów talmudycznych odnoszących się do Jezusa i chrześcijaństwa można wymienić: M.S. Wróbel, *Synagoga a rodzący się Kościół*, Kielce 2002; K. Bardski, *Teksty z tradycji hebrajskich dotyczących Jezusa*, w: *Apokryfy Nowego Testamentu, cz. 1: Ewangelie apokryficzne. Fragmenty narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa*, red. M. Starowieyski, Kraków 2003, s. 163-169; M.S. Wróbel, *Antyjudaizm a Ewangelia według św. Jana. Nowe spojrzenie na relację czwartej Ewangelii do judaizmu*, Lublin 2005; M. Rosik, *Postać Jezusa w pozabiblijnej tradycji żydowskiej do czasów redakcji Talmudu*, „Ateneum Kapłańskie” 145 (2005), z. 3, s. 420-433; tenże, *Ukryte życie Jezusa według Talmudu*, w: *Ope et Consilio. Księga Pamiętkowa ku czci J. Swastka*, red. J. Pater, Wrocław 2007, s. 298-304; J. Iluk, *Żydowska politeja i Kościół w imperium rzymskim u schyłku antyku*, t. II: *Żydowska antyewangelia. Antyczna tradycja i nowożytne trwanie*, Gdańsk 2010, s. 59-80.

⁵ Zob. J. Neusner, *Rabin rozmawia z Jezusem*, Kraków 2010, s. 47-48.

⁶ Zob. zwięzłe wprowadzenie do literatury rabinicznej w: S. Mędała, *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej*, Kraków 1994; K. Pilarczyk, *Literatura żydowska od epoki biblijnej do haskali*, Kraków 2006, s. 191-226; M. Rosik, I. Rapoport, *Wprowadzenie do literatury i egzegezy żydowskiej okresu biblijnego i rabinicznego*, Wrocław 2009; K. Pilarczyk, *Czterech weszło do...*, w: *Talmud babiloński: Traktat Chagiga*, tłum. G. Zlatkes, Kraków 2009, s. 5-50.

байд *implicite* odnoszą się do Jezusa i chrześcijaństwa. Passusy te zostaną przetłumaczone na język polski, a następnie poddane krytyce tekstologicznej i historycznej oraz opatrzone zwięzłym komentarzem.⁷ W krytyce tekstologicznej zostanie uwzględniony kontekst wybranych passusów w różnych manuskryptach talmudycznych⁸ oraz ich pochodzenie (palestyńskie lub babilońskie), a w krytyce historycznej ich podział, ze względu na czas powstania, na okres tannaicki (I-II w.), amoraicki (III-V w.) i późniejsze dodatki. W krytyce tekstologicznej i historycznej uwzględniamy średniowieczne interpolacje w tekstach talmudycznych, których wynikiem było zastępowanie lub pomijanie przez skrybów żydowskich imienia Jezusa i chrześcijańskiego nazewnictwa z obawy przed prześladowaniami ze strony Kościoła, bądź też usuwanie tych passusów z tekstów talmudycznych przez różne środowiska chrześcijańskie. Poprzez analizę passusów talmudycznych na temat Jezusa i chrześcijaństwa zostanie zwrócona uwaga na potencjał antychrześcijański w pismach żydowskich, który jest rezultatem polemiki pomiędzy judaizmem i chrześcijaństwem o status *verus Israel*. W niniejszym artykule chcemy ukazać genezę żydowskiego toposu o Jezusie, jego rodzinie i wyznawcach. Jego celem jest zbadanie z jednej strony, na ile źródła żydowskie zawierają polemiczną odpowiedź do treści zawartych w ewangeliach kanonicznych – zwłaszcza co do narodzin i śmierci Jezusa, a na ile stanowią apologię żydowskiej tożsamości. Artykuł ma też umożliwić polskim czytelnikom dostęp do źródeł rabinicznych odnoszących się do Jezusa i chrześcijaństwa, których znajomość jest niezbędna do prowadzenia pogłębionego, autentycznego dialogu żydowsko-chrześcijańskiego, w którym przywoływanie z przeszłości wzajemnego o sobie nauczania powinno odbywać się w atmosferze uczciwości.

I. TEKSTY O JEZUSIE

W tekstach rabinicznych wobec Jezusa są stosowane różne określenia. Do najczęściej używanych należą: Jeszu(a) (*ha-Nocri*), Ben Pantera, Ben Stada (Stara), Balaam, *Peloni*, *Mamzer*.

⁷ Podjęta problematyka jest niezwykle rozległa. Autor niniejszego artykułu zamierza opublikować monografię, w której znacznie szerzej podjęte zostaną omawiane kwestie.

⁸ Najbardziej kompletny jest manuskrypt Monachium 95 z XIV w. Prócz niego istnieją także manuskrypty z Florencji II-I-7-9 (XII w.); z Oxfordu Heb. d. 20 (XIII w.), z Karlsruhe (XIII w.), z Nowego Yorku Jewish Theological Seminary (XIII w.), kilka manuskryptów z Watykanu – 108; 110; 130; 140; 487/489 (XIII-XIV w.), z Paryża 1337 (XV w.) oraz wydania traktatów talmudycznych z: Soncino (XV-XVI w.), Wilno (XIX w.). W niniejszym artykule tłumaczymy na język polski tekst manuskryptu Monachium 95 podając jednocześnie znane warianty tekstualne. Konsultujemy te teksty także z wydaniem francuskim: *Le Talmud de Jérusalem*, ed. M. Schwab, vols. 1-11, Paris 1878-1890, i niemieckim: *Der babylonische Talmud*, Hrsg. L. Goldschmidt, Bd. 1-12, Berlin 1929-1936, angielskim: *The Babylonian Talmud. A Translation and Commentary*, ed. J. Neuser, vols. 1-22, Peabody 2005.

1. JESZU(A) (HA-NOCRI)

W niektórych tekstach rabinicznych Jezus jest określany mianem *ha-Nocri* (Nazarejczyk). Nazwa *ha-Nocri* może wskazywać na pochodzenie Jezusa z Nazaretu. W taki sposób nazwa ta użyta jest w Ewangelii według Mateusza (Mt 2,23).⁹ Od tego określenia pochodzi także nazwa Nazarejczycy (heb. *Nocrim*), która odnoszona jest do uczniów Jezusa (Dz 24,5).¹⁰ Do passusów talmudycznych zawierających to określenie należą:

1.1. bT AWODA ZARA 16b-17a

Rabbi Eleazar został aresztowany pod zarzutem herezji (*minut*) i postawiony przed sądem namiestnika. Namiestnik (*hegemon*) powiedział do niego: ‘Czy starszy, tak jak ty, powinien zajmować się takimi próżnymi rzeczami?’ On odpowiedział mu: ‘Spełniam należne mi orzeczenie sędziego’. Namiestnik (*hegemon*) uznał, że chodzi o niego samego – chociaż on naprawdę odnosił się do Ojca, który jest w niebie. On [namiestnik] powiedział: ‘Skoro uznałeś słuszność mego wyroku nad tobą to uwalniam Cię. Jesteś wolny’. Powrócił [Rabbi Eleazar] do swego domu, w którym zebrali się jego uczniowie, aby dodać mu otuchy, lecz on nie przyjął ich słów pocieszenia. Zwrócił się do niego Rabbi Akiwa: ‘Mistrzu, czy pozwolisz mi powiedzieć jedną rzecz, której mnie nauczyłeś’. On odpowiedział mu: ‘Zgoda’. On rzekł do niego: ‘Być może ktoś z heretyków (*ha-Minim*) wypowiedział coś, co spodobało się tobie’. On wykrzyknął: ‘Akiwa, coś mi przypominałeś! Pewnego razu idąc ^agórnym rynkiem Seforis^a spotkałem Jakuba z ^bKefar-Sekanii^b, jednego z uczniów ‘Jeszu Nazarejczyka^c (*Jeszu ha-Nocri*), który zwrócił się do mnie: ‘W waszej Torze jest napisane: Nie wnoś zapłaty od nierządnic. A czy można te pieniądze przeznaczyć na szalet dla najwyższego kapłana?’ Nie wiedziałem, co mu odpowiedzieć. A on odpowiedział: ‘Oto czego mnie uczył ^dJeszu Nazarejczyk^d (*Jeszu ha-Nocri*): z nierządnic zapłaty zostały zebrane i w zapłatę dla nierządnic się obróć’. Spodobały mi się te słowa i przez nie wpadłem w herezję (*minut*), gdyż złamałem słowa Tory: Oddal od niej drogę twoją, to odnosi się do herezji (*minut*), i nie podchodź do drzwi jej domu, to odnosi się do prostytutki.

^{a-a} W Tosefta Hullin 2,24 jest: „drogą Seforis”; w KohRab do Koh 1,24 jest „główną ulicą Seforis”

^{b-b} W różnych manuskryptach są różne warianty: Sekanii lub Sichanja

^{c-c} Ms Monachium 95; Paris 1337, New York 15. W Tosefta Hullin 2,24 występuje imię Jezua ben Pantera

⁹ Określenie to jest stosowane w Nowym Testamencie przez Jezusa wobec samego siebie (Dz 22,8), przez uczniów Jezusa – Piotra i Pawła (Dz 2,22; 3,6; 4,10; Dz 26,9), przez uczniów w drodze do Emaus (Łk 24,19), przez służącą w opisie zaparcia się Piotra (Mt 26,71; Mk 14,67), przez fałszywych świadków (Dz 6,14), przez ducha nieczystego (Mk 1,24; Łk 4,34), jako napis na krzyżu (J 19,19).

¹⁰ Zob. S.C. Mimouni, *Les Nazoréens. Recherche étymologique et historique*, „Revue biblique” 105 (1998), s. 208-262. Zob. analizę terminu *Nocrim* w dalszej części niniejszego artykułu.

^{d-d} Ms Monachium 95; Paris 1337; w Ms New York 15 jest Jeszu jego Mistrz. W KohRab 1,24 do Koh 1,8 występuje termin „peloni” (ktoś tam, niejaki, jakiś człowiek)

Passus zawarty w babilońskiej Gemarze do misznaickiego traktatu Awoda zara 16b-17a ma swoje paralele we wcześniejszej tradycji palestyńskiej.¹¹ Wielu uczonych na podstawie analizy lingwistycznej i planu narracyjnego dochodzi do wniosku, że wersja Tosefty stanowi podstawę dla tradycji talmudycznej.¹² Imię *Jeszua ben Pantera* występujące również w tradycji palestyńskiej (Tosefta Hullin 2,24) w tekście gemary zostało zmienione na *Jeszu ha-Nocri*. Zmiana ta mogła być spowodowana tym, że dla odbiorców w Babilonii imię *Jeszua ben Pantera* brzmiało obco i domagało się czytelniejszej formy. Występujący w tym tekście rabbi Eleazar b. Hyrkanos był tannaitą, uczniem rabiego Jochanana ben Zakkaja i żył na przełomie I/II wieku. Rabbi Gamaliel II nałożył na niego karę *cheremu* (wyłączenia ze wspólnoty) z powodu jego związków z judeochrześcijanami. W czasie prześladowań za czasów cesarza Trajana (98-117 r. po Chr.) został aresztowany pod zarzutem wyznawania chrześcijaństwa.¹³ Tekst nie ujawnia szczegółów jego przewinienia, które spowodowało, że musiał stanąć przed sądem namiestnika. W oskarżeniu mowa jest tylko o herezji i próżnych rzeczach.

¹¹ Zob. Tosefta Hullin 2,24; KohR 1,24 do Koh 1,8. Szczególnie wartym uwagi jest tekst występujący w Tosefcie Hullin 2,24, w którym w miejsce Jeszu Nazarejczyka występuje Jeszu ben Pantiri: „Rabbi Eleazar został aresztowany pod zarzutem herezji (*minut*). Przeprowadzono go do sądu, aby wydać wyrok. Namiestnik (*hegemon*) powiedział do niego: ‘Czy starszy, tak jak ty, powinien zajmować się takimi rzeczami?’ On odpowiedział mu: ‘Spełniam należne mi orzeczenie sędziego’. Ów namiestnik (*hegemon*) przypuszczał, że on odniósł to do niego, lecz on odnosił to do swego Ojca, który jest w niebie. On (*hegemon*) powiedział do niego: ‘Skoro uznałeś słusność mego wyroku nad tobą to zaufam ci: Czy jest bowiem możliwe, że te szare włosy mogą błędzić w tej sprawie? Jesteś ułaskawiony. Jesteś zwolniony z odpowiedzialności’. A kiedy opuścił sąd był dotknięty tym, że został aresztowany ze względu na herezję (*minut*). Jego uczniowie przybyli, aby go pocieszyć, lecz on nie przyjął ich słów pocieszenia. Przybył Rabbi Akiwa i zwrócił się do niego: ‘Rabbi, czy mogę ci coś powiedzieć, abyś nie rozpacział?’. On odpowiedział mu: ‘Powiedz to’. On rzekł do niego: ‘Być może ktoś z heretyków (*ha-minim*) wypowiedział coś o herezji (*minut*), co spodobało się tobie’. On odpowiedział mu: ‘Na niebiosa! Przypomniałeś mi! Kiedyś szedłem wzdłuż głównej ulicy Seforis. Zderzyłem się z Jakubem z Kefar Sekanii i on opowiedział mi o nauce minut w imię *Jeszua ben Pantiri* i to mi się spodobało. Dlatego zostałem aresztowany ze względu na minut, gdyż przekroczyłem nauczanie Tory: idź drogą swą od niej daleko, pod drzwi jej domu nie podchodź (Prz 5,8), gdyż wiele ofiar straciła [a wszystkich możliwych zabiła] (Prz 7,26)’. Dlatego Rabbi Eleazar zwykł mówić: ‘Trzymaj się z dala od brzydoty i od tego, co przypomina brzydotę’”. Zob. J. Neusner, *The Tosefta translated from the Hebrew*, New York 1979, s. 74-75.

¹² Zob. szczegółową analizę tego zagadnienia w: D. Rokeah, *Ben Stara Is Ben Pantera – Towards the Clarification of a Philological-Historical Problem*, „Tarbiz” 39 (1969-1970), s. 9-18.

¹³ Zob. G. Alon, dz. cyt., s. 292, przyp. 24.

Jeden z uczniów rabiego Eleazara – rabbi Akiwa – przypomniał swemu nauczycielowi o kontakcie z *minim*. Użycie terminu *minim* w bliskim sąsiedztwie Jezusa Nazarejczyka pozwala wnioskować, że chodzi tu o judeochrześcijan. Potwierdza to postać Jakuba z Kefar-Sekanii, który w wielu tekstach rabinicznych jest identyfikowany jako uczeń Jezusa.¹⁴ Zdaniem J. Maiera zarzut wobec rabiego Eleazara o herezję mógł być spowodowany posądzeniem o udział w chrześcijańskich ucztach (agapach), które miały mieć charakter orgiastyczny.¹⁵ Wzmianka w tekście o zapłacie prostytutki oraz interpretacja tekstu z Prz 5,8, która łączy herezję z prostytutką zdaje się potwierdzać tę propozycję. W tekście Tosefty Hullin 2,24 zostaje przytoczony fragment z Prz 5,8, w którego kontekście Salomon wzywa swojego syna, aby naśladował jego mądrość i odwracał się od ust obcej kobiety (Prz 5,3). Syn powinien iść drogą swą od niej daleko i nie podchodzić pod drzwi jej domu (Prz 5,8). W przytoczonym tekście *min* Jakub z Kefar Sekanii zostaje zatem zrównany z „ustami obcej kobiety”. Jest on postrzegany jako obcy. Z tekstu można wnioskować, iż relacje z *minim* były uważane za przekroczenie Prawa. Potwierdzeniem tego jest tradycja zawarta w tekście Justyna Męczennika, w którym Tryfon stwierdza: „Byłoby lepiej dla nas (...), aby być posłusznym naszym nauczycielom, którzy ostrzegają nas, aby nie słuchać was chrześcijan, nie rozmawiać z wami na te tematy”.¹⁶

1.2. bT BERACHOT 17a-b

Kiedy rabini wychodzili ze szkoły Raw Chisdy, inni mówią – ze szkoły rabiego Samuela bar Nachman – powiedzieli do niego (do Rawa Chisdy): ‘Nasze woły są dorodne’. To oznacza: jesteście pouczeni, jesteście dobrze zaopatrzeni. Raw i rabbi Samuel, inni mówią – Rabbi Johanan i rabbi Eleazar – uczyli. Jeden mówił ‘jesteście pouczeni’ to znaczy – jesteście wyszkoleni w Torze. ‘Jesteście dobrze zaopatrzeni’ to znaczy – jesteście dobrze zaopatrzeni w zarządzenia. Inni mówią ‘jesteście pouczeni’ to znaczy – jesteście wyszkoleni w Torze i w zarządzeniach. ‘Jesteście dobrze zaopatrzeni’ to znaczy jesteście dobrze zaopatrzeni w kary. ‘Nie ma rozbicia’ to znaczy – niech nasze towarzystwo nie będzie na podobieństwo Dawida, od którego wyszedł Achitofel. ‘I nie postępuje naprzód’ to znaczy – niech nasze towarzystwo nie będzie na podobieństwo Saula, z którego wyszedł Doeg Edomita. ‘I niech nie

¹⁴ Zob. Tosefta Hullin 2, 22.23 jT Szabbat 14, 4; jT Awoda zara 2, 2; KohRab do Koh 1,24. Nazwa Kefar Sekania prawdopodobnie odnosi się miejscowości Siknin w Galilei. Postać ta jest identyfikowana z Jakubem, synem Alfeusza (Mk 3,18), bądź z Jakubem Młodszym (Mk 12,40).

¹⁵ Zob. J. Maier, dz. cyt., s. 152-154. Na temat oskarżeń chrześcijan o nadużycia seksualne podczas ich tajnych zgromadzeń mówią także źródła patrystyczne: Justyn Męczennik, *Dialog z Żydem Tryfonem*, 10,1; Tertulain, *Apologia*, 7-8. Zob. też zarzuty rabiniczne w KohRab 1,25 do Koh 1,8.

¹⁶ Justyn Męczennik, *Dialog z Żydem Tryfonem* 38, 1.

będzie głosu protestu’ to znaczy – niech nasze towarzystwo nie będzie na podobieństwo Elizeusza, z którego wyszedł Gehazi. ‘Na naszych ulicach’ to znaczy, że nie powinniśmy mieć syna lub ucznia, który publicznie zniszczy swój pokarm, jak ^aJeszu Nazarejczyk^a (*Jeszu ha-Nocri*).

^{a-a} Ms Monachium 95, Florencia II.1.8-9, edycja wileńska – tekst usunięty

Tekst ten stanowi interpretację Psalmu 144,14. Pojawiają się w nim Raw Chisda i rabbi Samuel bar Nachman, działający w trzecim pokoleniu amoraistów (przełom III i IV w.). *Jeszu ha-Nocri* pojawia się w sekwencji po Achitofelu, Doegu i Gehazim. W tekstach biblijnych postaci te są przedstawione w negatywnym świetle. Achitofel, doradca króla Dawida, okazał brak lojalności wobec władcy i nakłaniał jego syna Absaloma do wystąpienia przeciw ojcu (2 Sm 16,20-23) i jego zabicia (2 Sm 17,1-4). Doeg Edomita, zaufany sługa króla Saula, informował władcę, że kapłani z Nob popierają Dawida. Na życzenie Saula, sam zabił 85 kapłanów z Nob (1 Sm 22,18-19). Gehazi, sługa proroka Elizeusza, został ukarany trędem, gdyż bez zgody proroka wziął od Naamana srebro i ubrania (2 Krl 5,20-27). W tekście Miszny (Sanh 10,2) cztery postaci (Achitofel, Doeg Edomita, Gehazi i Balaam) zostają wymienieni jako ci, którzy nie będą mieć udziału w przyszłym życiu. Czwarta postać, Balaama, zostaje negatywnie przedstawiona w Lb 25 i 31,16, gdzie mowa jest o tym, że zwodził on lud izraelski i nakłaniał do bałwochwalstwa w Baal-Peor. W niektórych tekstach rabinicznych Jezus jest utożsamiony z osobą Balaama.¹⁷ Porównanie Jezusa do „syna lub ucznia, który publicznie zniszczy swój pokarm” może mieć jak w powyżej analizowanym tekście cel zdyskredytowania go i ukazania jako człowieka obciążonego nadużyciami seksualnymi.

1.3. bT SANHEDRIN 43a^a

W wigilię Paschy^b powiesili ^cJeszu Nazarejczyka^c (*Jeszu ha-Nocri*). A posłanie czterdzieści dni przed wykonaniem wyroku ogłaszał: ‘Jeszu Nazarejczyk ma zostać ukamienowany za uprawianie magii oraz za doprowadzanie i zwodzenie Izraela (do bałwochwalstwa). Jeśli ktokolwiek ma coś do powiedzenia w jego obronie, niech wystąpi i wstawi się za nim’. Wobec tego, że nikt nie stanął w jego obronie, powiesili go w ^dwigilię Paschy^d. Rabbi Ulla rzekł: ‘Czy myślicie, że mogła być dokonana obrona wobec Jezusa Nazarejczyka? On był zwodzicielem (*mesit*), a Miłosierny powiada: ‘Nie okazuj mu miłosierdzia i nie ochraniaj go’. A z Jezusa Nazarejczykiem sprawa była inna, on znalazł się blisko królestwa (*malkut*).

^{a-a} W edycji wileńskiej cały passus został usunięty przez cenzora

^{b-b} Ms Florencia II.1.8-9 dodaje: „w wigilię szabatu”

^{c-c} W Ms Monachium 95 imię to w całym passusie jest wymazane

^{d-d} Ms Florencia II.1.8-9 dodaje: „w wigilię szabatu”

¹⁷ Zob. poniżej analizę relacji pomiędzy Jezusem a Balaamem w tradycji rabinicznej.

Passus zawarty w Gemarze babilońskiej przedstawia dyskusję wokół misz-naickiego tekstu traktatu Sanhedrin na temat procedur związanych z karą śmierci. We wcześniejszym kontekście jest wzmiankowany rabbi Abaje – babiloński amoraista z początku IV wieku. Z tego okresu pochodzi także wzmiankowany w tekście rabbi Ulla. Na wagę passusu opisującego sąd i śmierć Jezusa wskazuje fakt, że tematykę tę podejmują wszystkie ewangelie kanoniczne.¹⁸ Tekst ten wyraźnie stwierdza, że Jezus został powieszony w wigilię Paschy. Manuskrypt z Florencji jeszcze bardziej precyzuje, że stało się to w przeddzień szabat. Zgodnie z Prawem posłaniec czterdzieści dni przed egzekucją ogłaszał wyrok, podając winę skazańca (w odniesieniu do Jezusa – praktykowanie magii oraz przywodzenie ludu ku bałwochwalstwu) i nawołał do ewentualnej obrony skazańca. W związku z tym, że nie znalazł się żaden obrońca wyrok został wykonany. W tekście występuje także wyraźna wzmianka, że Jeszu Nazarejczyk był blisko królestwa (władzy). Spoglądając na ten passus przez pryzmat ewangelii, możemy stwierdzić pewne różnice i podobieństwa. Według Talmudu Jezus zgodnie z prawem rabinicznym został najpierw ukamienowany, a następnie powieszony na drzewie. Tekst Talmudu może nawiązywać do Prawa zawartego w Pwt 13,7-12, według którego zwodziciel powinien być ukarany przez ukamienowanie. Widać tu różnicę względem tradycji ewangelicznej, w której mocno podkreśla się śmierć Jezusa przez ukrzyżowanie, co było zgodne z prawem rzymskim.¹⁹ Tekst talmudyczny podkreśla, że Jezus został ukrzyżowany w wigilię Paschy. Odpowiada to ujęciu Ewangelii Janowej (J 19,14), która proces przed Piłatem i ukrzyżowanie Jezusa datuje na 14 dzień miesiąca nisan (wigilię Paschy). Ewangelista Jan precyzuje, że dzień ten wypadł przed szabatem (J 19,31). Władze żydowskie (sanhedryn) w ujęciu talmudycznym zarzucają Jezusowi bałwochwalstwo, gdyż uzurpuje sobie godność Mesjasza i Syna Bożego.²⁰ Jeden z fałszywych świadków zarzuca Jezusowi użycie magicznych sił, kiedy przytacza jego słowa o odbudowaniu w trzy dni zburzonej świątyni (Mt 26,61; Mk 14,58).

1.4. bT SANHEDRIN 103a

Rabbi Chisda wyjaśnił w imieniu rabiego Jirmeja bar Abba, co znaczą słowa: ‘nie spotka cię nic złego, a plaga nie zbliży się do twojego namiotu’. ‘Nie spotka cię nic

¹⁸ Zob. Mt 26-27; Mk 15; Łk 22-23; J 18-20.

¹⁹ Zob. M. Hengel, *Crucifixion in the Ancient World and the Folly of the Message of the Cross*, Philadelphia 1977; J.A. Fitzmyer, *Crucifixion in Ancient Palestine, Qumran Literature, and the New Testament*, „Catholic Biblical Quarterly” 40 (1978), s. 493–513; G.S. Sloyan, *Crucifixion of Jesus: History, Myth, Faith*, Minneapolis 1995; E. Rivkin, *What Crucified Jesus?: Messianism, Pharisaism, and the Development of Christianity*, New York 1997; D. Chapman, *Perceptions of Crucifixion among Jews and Christians in the Ancient World*, „Tyndale Bulletin” 51 (2000), s. 313-316; F.T. Zugiibe, *The Crucifixion of Jesus: A Forensic Inquiry*, New York 2005.

²⁰ Zob. Mt 26,65; Mk 14,64; Łk 22,71; J 19,7.

złego' znaczy, że zła skłonność nie będzie mieć władzy nad tobą. 'Plaga nie zbliży się do twojego namiotu' znaczy, że nie znajdziesz swojej żony 'niepewnej'^a Nidda, kiedy powrócisz z podróży. Inna interpretacja: 'Nie spotka cię nic złego' znaczy, że złe sny i złe myśli nie przestraszą cię. 'Plaga nie zbliży się do twojego namiotu' znaczy, że nie będziesz miał syna lub ucznia, który publicznie ^bprzypali swój pokarm^b, jak to czynił ^cJeszu Nazarejczyk^c (*Jeszu ha-Nocri*).

^{a-a} Ms Monachium 95 opuszcza termin „niepewnej”

^{b-b} Lit. *magdiah tavshilo* – spalić swoje naczynie

^{c-c} W edycji wileńskiej – wyrażenie usunięte przez cenzurę

Tekst ten stanowi interpretację wersetu zawartego w Ps 91,10. Rabbi Chisda był znanym nauczycielem w akademii Surze i należał do trzeciego pokolenia amoraistów (z przełomu III i IV wieku.). Rabbi Jirmeja bar Abba, na którego autorytet się powołuje należał do drugiego pokolenia babilońskich amoraistów (z połowy III wieku.). W passusie tym zachowanie Jeszu Nazarejczyka w sposób obrazowy zostaje porównane do zachowania syna lub ucznia, który „publicznie zniszczy swój pokarm”. Wyrażenie to może odnosić się do nadużycia seksualnego, gdyż w gemarze babilońskiej termin *tawszil* odnosi się do współżycia seksualnego.²¹ W takim kontekście zostaje podważony autorytet Jezusa, który podobnie jak wcześniej jego matka miałyby prowadzić niemoralne życie.²²

1.5. bT SANHEDRIN 107b (bT SOT 47a)

Nasi rabini nauczali: 'Niech zawsze twoja lewa ręka odpycha, a prawa niech przyciąga'. Nie można postępować jak Elizeusz, który obiema rękami odepchnął Gehaziego, a także nie wolno postąpić jak rabbi Jehoszua ben Perachia, który obiema rękoma odepchnął ^aJeszu Nazarejczyka^a (*Jeszu ha-Nocri*) (...). Jakie było zajście z Jehoszua ben Perachia? Kiedy król Janneusz dokonał rzezi rabinów, Jehoszua ben Perachia ^bwraz z Jeszu^b uciekł do Aleksandrii w Egipcie. Po nastaniu pokoju, Szymon ben Szetach wysłał do niego wiadomość: 'Z Jeruzolimy – świętego miasta, do ciebie, Aleksandrii w Egipcie, siostrze moja! Mój mąż przebywa u ciebie – więc ja jestem porzucona'. On [Jehoszua] powstał, wyruszył w drogę i przybył do pewnej gospody, gdzie otoczono go wielkim szacunkiem. On [Jehoszua] wykrzyknął: 'Jakże piękna jest ta aksania!' Na co [Jeszu] odpowiedział: 'Rabbi, jej oczy są przymrużone' (*terutot*). Rabbi zareagował: 'Zły (uczniu)! Brak ci opamiętania!' Następnie zawołał 400 trębaczy i ekskomunikował go. On [Jeszu] przybywał do niego wielokrotnie i prosił: 'Przyjmij mnie!', lecz rabbi nie podjął rozmowy. Pewnego dnia, gdy [Jehoszua ben Perachia] czytał Szma on [Jeszu] przybył ponownie do niego. Postanowił go przyjąć, co okazał skinieniem ręki. [Jeszu] odebrał gest jako odepchnięcie. Po tym zdarzeniu [Jeszu] oddalił się i ustawił pionowo cegłę oddając jej pokłon. On [*Jehoszua ben Perachia*] powiedział do niego: 'Żałuj!' [Jeszu] odparł: 'Uczyłeś mnie, że kto zgrzeszył i kusił innych do grzechu, ten nie może czynić skruchy'. Nauczyciel

²¹ Zob. bT Ber 62a; bT Hag 5b.

²² Zob. P. Schäfer, dz. cyt., s. 28-30.

wtedy oświadczył: „*Jeszu Nazarejczyk* uprawiał magię i sprowadził Izrael na manowce”.

^{a-a} *Jeszu ha-Nocri* w Ms Florencia II.1.8-9, Herzog 1 i w edycji drukowanej Wilno. Imię wymazane w Ms Monachium 95

^{b-b} Edycja drukowana ma: „i Jeszu”

^{c-c} *Jeszu ha-Nocri* w Ms Florencia II.1.8-9, Herzog 1

Passus ten jest przykładem braku w gemarze dbałości o chronologię. W sposób anachroniczny umieszcza on Jezusa w czasach panowania Aleksandra Janneusza (103-76 r. przed Chr.).²³ Rabbi Jehoszua ben Perachia był przywódcą faryzeuszy i przewodniczącym sanhedrynu pod koniec II wieku przed Chr. Działał on w czasach Jana Hirkana (134-104 r. przed Chr.). Nie mógł on mieć nic wspólnego z Jezusem z Nazaretu. Tekst wzmiankuje, że wskutek dotkliwych prześladowań faryzeuszy ze strony Aleksandra Janneusza musiał on uciekać do Egiptu wraz ze swoim uczniem Jeszu. Wydarzenie to można porównać do opisu ewangelicznego, który przedstawia prześladowanie Jezusa przez króla Heroda i ucieczkę Józefa, Maryi i Jezusa do Egiptu (Mt 2,13-18). W wersji babilońskiej Jehoszua ben Perachia na prośbę rabiego Szymona ben Szatacha postanowił powrócić do Jerozolimy, po drodze zatrzymując się w gospodzie. Jego uczeń identyfikowany w niektórych manuskryptach Talmudu babilońskiego z Jeszua Nazarejczykiem (*Jeszu ha-Nocri*) wykazuje niezrozumienie słów mistrza.²⁴ Kiedy ten na skutek wspaniałego przyjęcia wychwala piękno gospody, uczeń myśli, że chodzi o piękno właścicielki zajazdu. Aramejski termin „aksania” jest dwuznaczny i może odnosić się zarówno do gospody, jak i do kobiety pracującej w tej gospodzie. Słowa Jeszu o przymrużonych oczach kobiety pracującej w gospodzie zostają stanowczo i surowo potępione przez nauczyciela, który uważa swego ucznia za człowieka niecnie myślącego, tylko o kobietach, i przypisującego takie myślenie także swemu mistrzowi. Karze on swego ucznia *cheremem* i pozostaje nieczuły na wielokrotne prośby o ponowne przyjęcie do wspólnoty. Kiedy w końcu mistrz pragnie przyjąć ucznia i podczas modlitwy *Szma* czyni gest ręką, wówczas nie zostaje przez niego właściwie zrozumiany. Powoduje to odejście ucznia i uprawianie przez niego kultu bałwochwalczego. Choć rabbi wzywa go do żalu za popełnione przewinienie, to jednak ten jest przekonany, że jego grzech jest poza wszelką skruchą i przebaczeniem. Rabbi czyni konkluzję, ukazując Jeszu Nazarejczyka jako osobę zajmującą się magią i jako zwodziciela ludu Izraela. E. Lipiński wskazuje, że imię Jehoszua bar Perajcha występuje w zaklęciach aramejskich, które zostały spisane na misach magicznych pochodzących z Babilonii

²³ Zob. S. Gero, *The Stern Master and His Wayward Disciple: A 'Jesus' Story in the Talmud and in Christian Hagiography*, „Journal for the Study of Judaism” 25 (1994), s. 287-311.

²⁴ W Talmudzie jerozolimskim brak jest drugiej części opowiadania i identyfikacji ucznia z Jeszua Nazarejczykiem.

okresu Sasanidów (VI-VII wiek). Człowiek o tym imieniu spełniał funkcje magiczne, aby usunąć demony zagrażające życiu rodzinnemu i dobrom należącym do rodziny. W tekstach tych został on nazwany „uzdrowicielem”, co może wskazywać na związek z Jezusem, który w Talmudzie babilońskim redagowanym w tym samym okresie był uznawany za jego ucznia. Jego zdaniem tekst w Talmudzie babilońskim jest późniejszym i rozszerzonym opowiadaniem opartym na tekście zapisanym w Talmudzie jerozolimskim (jT Chagiga 77d), w którym gdzie mowa jest o Judzie bar Tabbaju, który był uczniem Jehoszuy bar Perajcha w I wieku przed Chr.²⁵ Choć sam tekst nie odzwierciedla sytuacji historycznej, a identyfikacja ucznia z Jezusem mogła mieć miejsce w późniejszym etapie redakcji tego passusu, to jednak może on dokumentować i przekazywać sposób percepcji Jezusa przez tradycję żydowską. Postawa ucznia związana jest z *cheremem*, z heretyckim kultem bałwochwalczym i magią. W późniejszych aramejskich fragmentach *Toldot Jeszu*, osoba Jehoszuy bar Perajcha jest utożsamiona z Jezusem z Nazaretu.²⁶

1.6. bT GITTIN 56b-57a

Onkelos bar Kalonikos, syn siostry Tytusa, chciał nawrócić się na judaizm. Ponieważ zajmował się on magią, wywołał Tytusa z grobu i spytał: ‘Kto jest najbardziej szanowany na tamtym świecie [świecie zmarłych]?’ Ten odpowiedział: ‘Izrael’. Onkelos zapytał: ‘Czy powinienem przyłączyć się do niego?’ W odpowiedzi usłyszał: ‘Liczne są jego [Izraela] obowiązki i wszystkich nie będziesz mógł wykonać. Idź i zaatakuj ich na tym świecie [na ziemi], a wtedy będziesz na szczycie, jak jest napisane – Nieprzyjaciele jego są głową, ponieważ każdy, kto ciemieży Izrael staje się głową [tego świata]. Onkelos ponownie zapytał: ‘Na czym polega twoja kara?’. On [Tytus] odpowiedział: ‘Cierpię za moje czyny. Każdego dnia spalają mnie, a popiół rozrzucają na wietrze ponad siedmioma morzami, żeby dnia następnego ponownie mnie spalić i zebrać popiół’. Onkelos usłyszawszy to wywołał z grobu Balaama i zapytał: ‘Kto jest najbardziej szanowany na tamtym świecie?’ Ten odpowiedział: ‘Izrael’. Onkelos zapytał: ‘Czy powinienem przyłączyć się do niego?’ On [Balaam] odpowiedział: ‘Nie będziesz szukał ich pokoju, ani ich pomyślności przez wszystkie twoje dni na zawsze’. Zadał też pytanie: ‘Na czym polega twoja kara?’ Ten odpowiedział: ‘Gotuję się w swoim nasieniu’. Ponownie wywołał z grobu *Je s z u N a z a r e j c y k a^a* (*Jeszu ha Nocri*) i zapytał go: ‘Kto jest najbardziej szanowany na tamtym świecie?’ Ten odpowiedział: ‘Izrael’. Onkelos zapytał: ‘Czy powinienem przyłączyć się do niego?’ I usłyszał: ‘Szukaj ich dobra, unikaj ich szkody; kto ich dotyka, ten jakby dotykał źrenicy oka [Boga]’. Zapytał go: ‘Na czym polega twoja kara?’. On [Jeszu] odpowiedział: ‘Gotuję się we wrzącym kale’. Bowiem powiedział nauczyciel: ‘każ-

²⁵ E. Lipiński, *Pandera & Stada and Jehoshua bar Perahya*, w niniejszej książce (s. 51).

²⁶ S. Krauss, *Fragments araméens du Toledot Yéschou*, „Revue des Etudes Juives” 62 (1911), s. 28-37; Z. Falk, *A New Fragment of Toledot Yeshu*, „Tarbiz” 46 (1976-77), s. 319-322.

dy, kto się śmieje ze słów Mędrców poniesie karę wrzącego kału. Przyjdź i zobacz różnicę między grzesznikami Izraela a prorokami pogańskich narodów!'.²⁷

^{a-a} Ms Watykan Ebr. 130. W Ms Watykan 140 i Monachium 95 występuje samo imię Jezusa. Inne wydania drukowane mają w tym miejscu „grzesznicy Izraela”

W tekście jest wzmiankowany Onkelos, który był synem siostry cesarza Tytusa i tłumaczem Biblii hebrajskiej na język aramejski (targum Onkelosa). Wywołał on z grobów trzy postaci – Tytusa, Balaama i Jezusa Nazarejczyka. Wszyscy trzej jawią się jako wrogowie Izraela – niszczyciel świątyni jerozolimskiej, prorok obcych narodów, który miał przekląć Izraela, oraz „grzesznik” Izraela. Onkelos, chcąc nawrócić się na judaizm zadał tym trzem postaciom takie samo pytanie, o to, kto w świecie zmarłych jest najbardziej szanowanym. Od wszystkich trzech postaci usłyszał taką samą odpowiedź – Izrael. Na drugie pytanie, o to, czy powinien przyłączyć się do Izraela, Onkelos usłyszał różne odpowiedzi. Tytus proponuje swemu siostrzeńcowi, aby zaatakował Izrael, stając się władcą całego świata, w tym także Izraela. Balaam, odpowiadając na to pytanie, używa cytatu z Tory (Pwt 23,7), który *de facto* w tekście biblijnym nie odnosi się do Izraela, lecz do jego wrogów – Ammonitów i Moabitów. Balaam radzi Onkelosowi, aby nie szukał pokoju i pomyślności dla Izraela. Jedynie w odpowiedzi Jezusa nie widać wrogości wobec Izraela. Używając cytatu z proroka Zachariasza (2,12) radzi on Onkelosowi, aby szukał ich dobra i pomyślności. Ostatnim pytaniem Onkelosa, kierowanym do rozmówców z zaświatów, jest pytanie o rodzaj kary. Tytus, który spalił świątynię jerozolimską, został ukarany przez spalenie jego ciała i rozrzucenie prochów ponad morzami. Balaam, za chęć przekleństwa Izraela na prośbę Balaka króla Moabu, został ukarany przez gotowanie we własnej spermie. Za jego bowiem radą Moabitki nakłaniały lud Izraela do nierządu i składania ofiar bożkowi Baal-Peorowi (Lb 25,1-3; 31,16). Jezus ponosi karę „grzesznika” Izraela przez gotowanie we własnym kale. W ten sposób w opowiadaniu zostaje zakwestionowane chrześcijańskie nauczanie o zmartwychwstaniu, a wyznawcy Jezusa mają być pozbawieni nadziei na życie po śmierci.

2. BEN PANTERA

Jednym z określeń używanych w pismach rabinicznych w odniesieniu do Jezusa z Nazaretu jest imię Ben Pantera.²⁷ Różne warianty tego kryptogramu w pismach rabinicznych: Pantera, Pandira, Pandera, Pantira, Panteri mogą świadczyć,

²⁷ Zob. dyskusję na temat tego imienia w: A. Deissmann, *Der Name Panthera*, „Orientalische Studien” 2 (1906), s. 871-875; L. Patterson, *Origin of the Name Panthera*, „Journal for Theological Studies” 19 (1917), s. 79-80; W. Ziffer, *Two Epithets for Jesus of Nazareth in Talmud and Midrash*, „Journal of Biblical Literature” 85 (1966), s. 356-357; D. Rokeah, dz. cyt., s. 9-18; E. Lipiński, dz. cyt.; D. Jaffé, *Une ancienne dénomination talmudique de Jésus: Ben Pantera*, „Theologische Zeitschrift” 3/64 (2008), s. 258-270.

że funkcjonował on najpierw w tradycji ustnej, a następnie został zapisany w różnych „formach”.²⁸ Zdaniem E. Lipińskiego termin ten pierwotnie brzmiał „Pantira” i nie był stosowany jako imię, lecz jako oboczna forma aramejskiego przymiotnika rodzaju żeńskiego „pattira” (odesłana). W związku z tym proponuje on tłumaczenie „Jezus syn odesłanej”.²⁹ Imię to przez niektórych autorów jest odnozione do greckiej formy imienia żołnierza rzymskiego Pantera (gr. *Pantēra*), który według starej tradycji żydowskiej miał być kochankiem Maryi i ojcem Jezusa.³⁰ Pogląd ten znajduje swoje oparcie w źródłach antycznych, które zachowały stare żydowskie tradycje. W dziele Orygenesisa pt. *Contra Celsum* zachowała się tradycja żydowska przekazana przez filozofa Celsusa z II wieku po Chr.: „Matka Jezusa została wypędzona pod zarzutem cudzołóstwa przez cieślę, który był z nią zaręczony, gdy stała się brzemienna po stosunku z żołnierzem o imieniu Pantera (gr. *Pantēra*)”.³¹ Imię Pantera nie jest popularne wśród imion hebrajskich i aramejskich, co może potwierdzać tradycję przekazaną przez Celsusa, że było to imię żołnierza rzymskiego. Niewykluczone, że odniesienie imienia Ben Pantera przez rabinów do Jezusa z Nazaretu mogło stanowić swoistą polemikę z tekstami ewangelicznymi o dziewiczym poczęciu Maryi (Mt 1,18-25; Łk 1,26-38). Ten, który zrodził się z grzesznego związku Maryi i rzymskiego żołnierza o imieniu Pantera, nie może rzecz jasna pretendować do roli syna Dziewicy (gr. *Iesus ho Parthenou*) oraz do tytułu Mesjasza i Syna Bożego pochodzącego z rodu Dawida. Tradycja ta została rozpowszechniona, czego wyrazem jest jej istnienie w cytatach antychrześcijańskiego pisarza Celsusa, który przypisuje jej żydowskie pochodzenie.³² J. Klausner dostrzega związek tego kryptogramu z greckim terminem *parthenos* (dziewica) i tłumaczy wyrażenie „ben Pantera” jako „syn dziewicy”. Jego zdaniem takie ujęcie mogło nawiązywać do dziewiczego poczęcia Jezusa, które było przedmiotem drwin ze strony rabinów.³³ Hipotezę tę rozwija D. Rokeah, który imię Jeszu(a) ben Pantera postrzega jako rabiniczną antytezę wobec wiary chrześcijan w dziewicze poczęcie Jezusa.³⁴ Imię to spotykamy w następujących passusach talmudycznych:

²⁸ Zob. R. T. Herford, dz. cyt., s. 37-40; D. Jaffé, *Une ancienne dénomination talmudique de Jésus...*, s. 263.

²⁹ E. Lipiński, dz. cyt.

³⁰ Zob. A. Deissmann, dz. cyt., s. 871-875; H. Laible, dz. cyt., s. 19-25.

³¹ Orygenes, *Contra Celsum* I,32. Zobacz także potwierdzenie tej tradycji w innych miejscach tego utworu: I,28.33.69. Dzieło Celsusa pt. *Alethēs Logos* jest datowane na lata 231-233.

³² Także w dziele Tertuliana (*De Spectaculis* 30) żyjącego na przełomie II/III wieku zachowała się tradycja, że Jezus był synem cieśli i prostytutki. Zob. także tę tradycję w: Jan Damasceński, *De fide orthodoxa*, 4,14 oraz w apokryfie *Ewangelia Nikodema* 2,3 nn.

³³ J. Klausner, dz. cyt., s. 22.

³⁴ D. Rokeah, dz. cyt., s. 14. Zob. także P. Schäfer, dz. cyt., s. 98; M. Hengel, *Die vier Evangelien und das eine Evangelium von Jesus Christus*, Tübingen 2008, s. 342.

2.1. jT AWODA ZARA 40d (jT SZABBAT 14,4)

Rabbi Jehoszua ben Lewi miał wnuka, który połknął (coś niebezpiecznego). Wówczas przyszedł ^aktoś i szeptał do niego w imię ^bJeszu ben Pandery^b, i uzdrowił go. Kiedy ten człowiek wyszedł, rabbi Jehoszua spytał go: ‘Co szeptałeś nad nim?’⁷. Odpowiedział: ‘Wypowiedział takie a takie słowo’. Na to rzekł rabbi Jehoszua: ‘Lepiej byłoby dla niego, gdyby wtedy umarł i nie usłyszał tego słowa. To zdarzyło się jemu: jak błąd uczyniony przez władcę’.

^{a-a} jT Szabbat ma: *bar nasz* – „pewien człowiek”

^{b-b} jT Szabbat ma: *Jeszu Pandera*

Rabbi Jehoszua ben Lewi żył w pierwszej połowie III wieku w Palestynie. Jego wnuk został uleczony przez anonimowego uzdrowiciela, który posłużył się mocą imienia Jezusa. Uzdrowienie w imię Jezusa połączone jest ze słowami szeptanymi przez uzdrowiciela pochodzącymi prawdopodobnie z Biblii. Choć wnuk został uzdrowiony, to jednak stracił swoje życie w przyszłym świecie. Jego uzdrowienie zostało porównane do błędu popełnionego przez władcę (Koh 10,5). Był to wielki błąd, gdyż kosztował wnuka rabiego Jehoszuy utratę życia wiecznego.

2.2. bT SZABBAT 104b (bT SANHEDRIN 67a)

Rabbi Eliezer zwrócił się do mędrców: ‘Czyż Ben ^aStada^a nie wywiózł na swoim ciele magii z Egiptu?’ Odpowiedzieli mu: ‘Był szaleńcem, a świadectwo szaleńca nie jest dowodem’. Czy on był synem ^bStada^b a nie synem Pandery. Raw Chisda wyjaśniał: ‘Mężem był Stada, a kochankiem był Pandera. A czy mężem nie był Pappos ben Jehuda, a jego matką ^cStada^c? Jego matką była ^dMiriam^d, która pozwalała swym włosom rosnać na długość. To jest, co mówi się o niej w Pumbedicie: ‘Niewierna swojemu mężowi’.

^{a-b} W Ms Oxford 23, Karlsruhe Reuchlin 2 i w drukowanych edycjach Talmudu występuje termin „Stara” zamiast „Stada”.

^c Ms Oxford Opp. Add. Fol. 23 (366) dodaje: „i jego ojcem był Pandera”. Ms Watykań 108 podaje w tym miejscu imię dziecka: „Jezus Nazarejczyk”.

^d Imię „Miriam” występuje w większości manuskryptów i wydań drukowanych.

Tekst bT Szabbat 104b jest jedynym tekstem w Talmudzie babilońskim, który wzmiankuje obok siebie dwa imiona: Ben Pandera i Ben Stada/Stara. Manuskrypt Watykański 108 umieszcza w tekście wyjaśnienie, że chodzi o osobę Jezusa Nazarejczyka. Widać tu łączność tradycji zawartej w Talmudzie babilońskim z wcześniejszą tradycją palestyńską utożsamiającą Jezusa z Ben Pandera/Pantera/Pantiri.³⁵ Wskazuje to na wczesną tradycję tego imienia, które przez ra-

³⁵ Zob. tekst Tosefta Hullin 2, 22.23 datowany na początek II wieku: „Zdarzyło się, że zmija ukąsiła Rabbiego Eleazara ben Dama. Jakub z Kefar Sama przybył, aby go uleczyć w imię

binów było używane w odniesieniu od Jezusa z Nazaretu. Tekst talmudyczny przedstawia problem, że ta sama osoba nazywana jest dwoma różnymi imionami (*ben Stada* oraz *ben Pandera*). Rabini dostarczają dwóch odpowiedzi na rozwiązanie tej kwestii. Raw Chisda – amoraity z przełomu III i IV wieku – wyjaśnia, iż dwa imiona znajdują swoje uzasadnienie w fakcie posiadania przez matkę męża (*baal*) i kochanka (*boel*). Imię *ben Stada* pochodziło od ojca, natomiast imię *ben Pandera* pochodziło od kochanka. Inne rozwiązanie tej kwestii podaje rozmówca Raw Chisdy stwierdzając, że ojcem nie był Stada, lecz Pappos ben Jehuda – palestyński uczony żyjący w pierwszej połowie II wieku. Imię Stada zostaje odniesione do matki. Tradycja ta zostaje zlokalizowana w Pumbedicie – miejscowości niedaleko Bagdadu pomiędzy Tygrysem a Eufratem, gdzie mieściła się babilońska akademie rabiniczna. Według tradycji talmudycznej prawdziwym ojcem Jezusa był Pandera utożsamiony w tekście z Ben Stada.³⁶ Tekst dalej przekazuje tradycję, że właściwe imię jego matki było Miriam, natomiast imię Stada stanowiło epitet wywodzący się od hebrajskiego *satah* (być niewiernym, błdzić, zbaczać z właściwej drogi). Użyte w tekście odniesienie do długich włosów Miriam może wskazywać na jej niemoralne zachowanie.

3. BEN STADA/STARA

W tekstach talmudycznych występuje określenie syn Stada/Stara (*ben Stada/Stara*). W bT Szabbat 104b termin Stada/Stara jest tłumaczony jako „niewierna” w odniesieniu do matki Jezusa oraz identyfikowany z ben Panterą. Wśród współczesnych badaczy istnieje polaryzacja stanowisk co do identyfikacji tego imienia z osobą Jezusa z Nazaretu. Część badaczy, idąc za interpretacją przedstawioną przez amoraity w Talmudzie babilońskim, uważa określenie Ben Stada jako pseudonim odniesiony do Jezusa.³⁷ Inni badacze, na podstawie badań filologicz-

Jeszua ben Pantera, lecz Rabbi Ismael nie pozwolił mu na to i powiedział do niego: ‘Ben Dama, nie wolno ci tego czynić’. On (Rabbi Eleazar ben Dama) odpowiedział mu: ‘Udowodnij ci, że on może mnie uzdrowić’. Nie miał on jednak czasu udowodnić tego, gdyż nagle zmarł. Rabbi Ismael rzekł: ‘Szczęśliwy jesteś ty, Ben Dama, gdyż odszedłeś ze świata w pokoju i nie zburzyłeś ogrodzenia Mędrców. Każdy bowiem, kto burzy ogrodzenia Mędrców, dostępuje nieszczęścia u swego kresu, jak jest to powiedziane: ‘A kto ogrodzenie burzy, tego ukąsi żmija’. Czyżby więc żmija go nie ukąsiła? Owszem, nie ukąsiła go ta żmija, która pozbawia udziału w przyszłym świecie.’. Zob. też jT Awoda Zara 40d (jT, Szabbat 14,4); Qohelet Rabba 4.5.

³⁶ Potwierdza to wariant manuskryptu z Oxfordu fol. 23 (366), który brzmi: „mężem był Pappos ben Jehuda, a jego matka była Stada, a jego ojciec Pandera”.

³⁷ H. Laible, dz. cyt., s. 8-15; B. Pick, *Jesus in the Talmud. His personality, his disciples and his sayings*, Chicago 1913, s. 13-28; W. Ziffer, dz. cyt., s. 356-357; M. Smith, *Jesus the Magician*, San Francisco 1978, s. 47-48; D. Rokeah, *Ben Stara est Ben Pantira*, „Tarbiz” 39 (1969-1970), s. 9-18.

nych i historycznych, są przeciwni tej identyfikacji.³⁸ Różne warianty tego imienia w tekstach literatury rabinicznej skłaniają do poszukiwania jego pierwotnej formy. W. Ziffer, dokonując niewielkiej poprawki tekstualnej w nazwie hebrajskiej (z *dalet* na *nun*), proponuje nazwę *ben Satana* (syn szatana), która miałaby być epitetem wobec Jezusa uważającego się za Syna Bożego.³⁹ Jego zdaniem imię *ben Satana* w odniesieniu do Jezusa ma swoje paralele w tekście Ewangelii Marka, gdzie Jezus oskarżony przez faryzeuszy o to, że mocą złego ducha wyrzuca złe duchy kieruje do nich słowa: „Jak może szatan wyrzucać szatana? (...) Jeśli więc szatan powstał przeciw sobie i jest ze sobą skłócony, to nie może się ostać, lecz koniec z nim” (Mk 3,23.26).⁴⁰ Według J.Z. Lauterbach pierwotnie imię to brzmiało „Ben Sarata” w znaczeniu „ktoś zajmujący się tatuażem”.⁴¹ Takiego przedstawienia liter jednak nie poświadczają żadne z wariantów tego imienia. P. Cassel proponuje objaśniać Ben Stara jako oryginalną formę imienia, którą tłumaczy „Syn Gwiazdy”.⁴² Zdaniem E. Lipińskiego termin ten pierwotnie brzmiał *Sotera* i był aramejską formą pochodzącą od greckiego terminu *soter* (zbawiciel).⁴³ We wczesnej tradycji chrześcijańskiej tytuł „soter” był odnoszony do Jezusa.⁴⁴ Według D. Rokeah termin Stara pochodzi od greckiego terminu „stauros” (krzyż).⁴⁵ Zarówno w świecie żydowskim, jak i pogańskim krzyż był znakiem przekleństwa i głupoty. Stąd nazwanie Jezusa „Synem krzyża” miało być odpowiedzią rabinów na orędzie chrześcijańskie, którego centrum stanowiła teologia krzyża. Wśród tekstów talmudycznych zawierających imię Ben Stada/Stara możemy wymienić:

3.1. jT SZABBAT 12,4

Ten, kto robi nacięcia na swojej skórze w taki sposób, jakby pisał – jest winny. Ten, kto kreśli znaki na swojej skórze w taki sposób, jakby pisał – jest niewinny. Rabbi Eleazar powiedział im: ‘Czy Ben Stada nie w taki sposób magii z Egiptu? Oni mu odpowiedzieli: ‘Czyż z powodu jednego głupca należy niszczyć dużą liczbę zdrowych ludzi?’.

³⁸ Zob. m.in. M. Goldstein, *Jesus in the Jewish Tradition*, s. 57-62; F.F. Bruce, *Jesus and Christian Origins Outside the New Testament*, London 1974, s. 54-65; J. Maier, dz. cyt., s. 203-216; J. Schwarz, *Ben Stada and Peter in Lydda*, „Journal for the Study of Judaism” 21 (1990), s. 1-18; R.E. Van Voorst, *Jesus Outside the New Testament*, w: *An Introduction to the Ancient Evidence*, Grand Rapids 2000, s. 104-122; E. Lipiński, dz. cyt.

³⁹ Zob. W. Ziffer, dz. cyt., s. 356-357.

⁴⁰ Zob. też paralelne teksty: Mt 12,22-32; Łk 11,18.

⁴¹ J.Z. Lauterbach, *Rabbinic Essays*, Cincinnati 1951, s. 529-530.

⁴² Zob. P. Cassel, *Aus Literatur und Geschichte*, Berlin 1885, s. 338-341.

⁴³ E. Lipiński, dz. cyt.

⁴⁴ Zob. Flp 3,20; 2 Tm 1,10; Tt 1,4; 3,6; 2 P 1,1.11; 2,20; 3,2.18.

⁴⁵ D. Rokeah, dz. cyt., s. 17

Tekst sugeruje, że Ben Stada swoją moc zawdzięczał magii, którą poznał w Egipcie. Wzmianka o posiadaniu zaklęć magicznych na swoim ciele może mieć swoje paralele z wcześniejszym tekstem zawartym w Toseftcie, gdzie mowa jest, że ben Stada miał wytatuowane i wycięte znaki magiczne na swoim ciele.⁴⁶ Tradycja rabiniczna nazywa Egipt ziemią magii (bT Kidduszin 49b) i oskarża Jezusa o magię (bT Sanhedrin 43a). Tradycja ta jest potwierdzona we wczesnych źródłach chrześcijańskich, gdzie mowa jest o Żydzie, który zarzuca Jezusowi wyuczenie sztuki magii w Egipcie (*Contra Celsum* I,28). Tradycja ta może mieć swoje odniesienie do opisów zawartych na kartach kanonicznych ewangelii, w których mowa jest o ucieczce Jezusa do Egiptu, powrocie stamtąd do Palestyny (Mt 2,15-23) oraz jego licznych cudach podczas publicznej działalności.

3.2. jT SANHEDRIN 7,16

Czy ten, kto zwodzi jest osobą prywatną czy też mędrcom? Jeżeli zwodzi, wówczas ani on, ani uwiedziony nie jest mędrcom. Co należy czynić, żeby kogoś takiego zdemaskować? Przyprowadza się dwóch świadków i zamyka się ich w jednym z pomieszczeń domu, a [podejrzanego] trzyma się na zewnątrz. Następnie zapala się lampę, aby go obserwować w czasie przesłuchania. Tak postąpiono z Ben Stadą w Lyddzie. Przeciwko niemu powołano na świadków dwóch uczniów ze szkoły Tory, a [następnie] przyprowadzono go do sądu i ukamienowano.

Traktat Sanhedrin w Talmudzie jerozolimskim powstał w połowie IV wieku w Cezarei. Passus 7,16 odnosi się do wydarzenia w Lyddzie (Lod). Według Dz 9,32-35 w Lyddzie była prężna wspólnota chrześcijańska. Ben Stada osądzony został o zwodzenie Izraela i skazany na karę śmierci przez ukamienowanie. Tekst ten znajduje swoją paralelę w bT Sanhedrin 67a, w którym zostaje sprecyzowana data egzekucji – w przeddzień Paschy.⁴⁷ Miejsce i sposób egzekucji różni się od opisów ewangelicznych i stwarza trudność w utożsamieniu Ben

⁴⁶ Zob. Tosefta, Szabbat 11,15 „Każdy, kto [w szabat] maluje swoje ciało lub wycina na nim znaki, podlega karze. Według mędrców nie powinien być karany. Rabbi Eleazar zapytał ich: ‘Czyż Ben Stada takim sposobem nie przekazywał swoich nauk?’. Odpowiedziano mu: ‘Czyż z powodu jednego głupca należy zgubić zdrowych ludzi?’”.

⁴⁷ Zob. bT Sanhedrin 67a „Według Tory nie więzi się skazanego na śmierć, poza tym przypadkiem. Jak się z nim postępuje? Zamyka się go w wewnętrznej izbie i zapala lampę, aby mogli go widzieć i słyszeć świadkowie umieszczeni w komnacie zewnętrznej. On jednak świadków nie widzi. Jeden ze świadków mówi do niego: ‘Powiedz teraz to, co mówiłeś mi prywatnie’. Ten odpowiada. Z kolei odzywa się drugi świadek: ‘Jak możemy opuścić naszego Boga, który jest w niebie, aby potem służyć bożkom?’. Jeśli zmieni zdanie, to dobrze. Natomiast gdy odpowie: ‘Taki jest nasz obowiązek. Jesteśmy, aby to czynić’, wówczas świadkowie będący na zewnątrz odprowadzają go do sądu i potem kamieniają. Tak postąpili z Ben Stadą w Lyddzie, którego następnie powieszono w przeddzień Paschy.”.

Stada z osobą Jezusa z Nazaretu. Identyfikacja ta następuje w późniejszej fazie interpretacji dokonanej przez amoraistów w Babilonii, czego świadectwem jest *passus bT Szabbat 104b*.

4. BALAAM

Balaam jest postacią wzmiankowaną w Księdze Liczb (22,5-24,25). Jako kanaanejski widzący, sprawujący swoje funkcje za opłatą, na polecenie Balaka, króla Moabu, miał wypowiedzieć słowa przekleństwa nad zmierzającym do Kanaanu Izraelem. Na skutek interwencji Boga Abrahama, Izaaka i Jakuba zamiast przekląć pobłogosławił on lud Izraela. W tradycji biblijnej Balaam jest przedstawiony jako ten, który nakłonił lud do kultu Baal-Peora, czego konsekwencją był nierząd Izraelitów z Moabitkami (Lb 25). *Explicite* wzmiankuje to tekst Lb 31,16 „One to za radą Balaama spowodowały, że Izraelici ze względu na Peora dopuścili się niewierności wobec Pana. Sprowadziło to plagę na społeczność Pana”.

We wczesnej tradycji rabinicznej Balaam jako zwodziciel ludu jest przedstawiany w sposób negatywny.⁴⁸ Ślady tej tradycji widoczne są także w tekstach nowotestamentalnych, gdzie Balaam jest przedstawiany jako oszust (Judy 11) i propagator obcych kultów i nierządu. W niektórych tekstach talmudycznych pod imieniem Balaam kryją się aluzje do Jezusa postrzeganego jako zwodziciela ludu, który charakteryzuje się odstępstwem od prawdziwego Boga. Do *passusów* tych możemy zaliczyć:

4.1. jT BERACHOT 3c

Rabbi Matnah i rabbi Samuel bar Nahman mówili: ‘Byłoby rzeczą właściwą, gdyby Dziesięć Słów było czytane każdego dnia. A dlaczego nie są czytane? Z powodu przeinaczania ich przez minim, aby nie mogli powiedzieć: ‘Tylko te [Dziesięć Słów] zostały dane Mojżeszowi na Synaju’. Rabbi Samuel bar Nahman powiedział w imieniu rabiego Jehudy bar Zebuda: ‘Byłoby rzeczą właściwą, aby Parasza o Balaku i Balaamie była czytana każdego dnia. A dlaczego nie jest czytana? Aby nie obciążać wspólnoty’. Rabbi Huna rzekł: ‘Ponieważ jest napisane: podnosi się i nie położy się’. Rabbi Jose bar Bun rzekł: ‘Ponieważ jest napisane: wywiódł ich [z Egiptu] i królestwo’. Rabbi Eleazar rzekł: ‘Ponieważ jest napisane w Torze, Prorokach i Pismach’.

⁴⁸ W traktacie Miszny Sanhedrin 10,2 Balaam jest wymieniany obok Doega, Achitofela i Gehaziego jako osoba, która nie ma miejsca w przyszłym świecie. W traktacie Miszny Pirke Awot 5,19 mowa jest o uczniach Balaama, których cechuje: złe oko, pyszałkowatość i poządlliwość. Według tego tekstu odziedziczą oni piekło i znajdują się w przepaści zatracenia. W tekście tym są przytaczane słowa Ps 55,24 „Ty, o Boże, ich wtrącisz do studni zatracenia; mężowie krwawi, podstępni nie dożyją połowy dni swoich, ja zaś nadzieję pokładam w Tobie”. Zob. też R. Nikolsky, *Interpret Him as Much as You Want: Balaam in the Babylonian Talmud*, w: *The Prestige of the Pagan Prophet Balaam in Judaism, Early Christianity and Islam*, ed. G. van Kooten, Leiden 2008, s. 213-230; A. Kuśmirek, *Balaam i jego wyroczenie (Lb 22-24) w tradycji targumicznej*, Warszawa 2011, s. 78-79.

W tekście są przytaczane wypowiedzi amoraistów z III i IV wieku. W pierwszej części widać w nim rys polemiczny wobec heretyków (*minim*), którzy błędnie interpretują dekalog jako jedyne obowiązujące słowo otrzymane przez Mojżesza na Synaju. W drugiej części tekstu mowa jest o fragmencie z Tory opisującym epizod Balaaka i Balaama, który nie jest czytany każdego dnia. Jako powód rabini podają obciążenie wspólnoty. Niektórzy autorzy dostrzegają tu związek Balaama z Jezusem.⁴⁹

4.2. bT SANHEDRIN 106a

[*Balaam*] rozpoczął swoją opowieść od słów: ‘Biada. Któż się ostanie, jeżeli Bóg to uczyni?’. Rabbi Szymon ben Lakisz powiedział: ‘Biada temu, kto sprawi, że żyć będzie dzięki imienia Boga’. (...) Również wróżbitę Balaama, syna Beora. Wróżbitę? Przecież był prorokiem. Rabbi Jochanan odpowiedział: ‘Zaczynał jako prorok, a skończył jako wróżbita’. Rabbi Papa powiedział: ‘To jest ten, o którym ludzie mówią: [był synem tej, która] z księżąt i panujących pochodziła, a ze stolarzem trudniła się nierządem’.

Tekst przytacza wypowiedzi amoraistów żyjących w III i IV wieku w Palestynie i w Babilonii. Passus talmudyczny cytuje tekst Lb 24,23. Interpretacja dokonana przez rabbięgo Szymona ben Lakisza może być odbiciem nauki głoszonej przez Jezusa, iż powstanie z martwych dzięki mocy Boga. Także wypowiedzi rabbięgo Jochanana i rabbięgo Papy identyfikujące Balaama z wróżbitą, prorokiem i urodzonym z nierządu w kontekście innych tekstów rabinicznych wydają się wskazywać na osobę Jezusa.

4.3. bT SANHEDRIN 106b

Pewien heretyk (*min*) zapytał rabbięgo Chaninę: ‘Czy wiesz, ile lat miał Balaam w dniu śmierci?’. Rabbi odpowiedział: ‘Tego nie napisano, ale jest powiedziane: mężowie krwawi i podstępni nie dożyją połowy swoich dni. Miał więc 33 lub 34 lata’. Heretyk powiedział: ‘Prawidłowo wyliczyłeś, czytałem dzieje Balaama, w których zapisano: ‘Chromy Balaam miał 33 lata, kiedy zabił go Pinchas Złoczyńca’. Mar, syn Rabbiny, rzekł do swoich synów: ‘W odniesieniu do tych, którzy nie mają udziału w świecie przyszłym, nie powinniście powoływać się na teksty Biblii, z wyjątkiem niecnego Balaama. Wszystko, co zostało napisane o nim, należy interpretować na jego niekorzyść’.

Powyższy passus usytuowany jest w III wieku. Amoraista rabbi Chanina dyskutuje z heretykiem (*minem*) na temat wieku Balaama. Z dalszego kontekstu wynika, że heretyk (*min*) jest judeochrześcijaninem.⁵⁰ Z dialogu wynika, że *min*

⁴⁹ Zob. np. R.T. Herford, dz. cyt., s. 78.

⁵⁰ Tenże, s. 72.

znał odpowiedź na pytanie zadane Chaninie. Wydaje się, że chciał sprawdzić, czy rabbi posiada jakąkolwiek wiedzę o Jezusie ukrytym pod imieniem Balaama. Powołując się na „dzieje Balaama” może mieć on na myśli ewangelie kanoniczne.⁵¹ Wzmianka w tekście o tym, że Balaam był chromy znajduje swoje odbicie w tradycji rabinicznej, która postrzega go jako chromego i ślepego na jedno oko.⁵² Wzmianka o Pinchasie Złoczyńcy, który zabił Balaama może być aluzją do postaci starotestamentalnych – do niegodziwego syna kapłana Helego z sanktuarium w Szilo (1 Sm 2, 12nn) bądź do Pinchasa syna Eleazara (Lb 31, 6-8). R.T. Herford odnosi to imię do Poncjusza Piłata.⁵³

4.4. bT BAWA BATRA 14b

Mojżesz napisał swą księgę i napisał paraszę o Balaamie.

Ten krótki tekst wzmiankuje Balaama jako bohatera sekcji w Torze (Lb 22-24). Passus ten podkreśla, że Mojżesz jest autorem całej Tory (Pięcioksięgu), w tym także paraszy o Balaamie. Fragment ten wskazuje, jak wielką wagę w tradycji żydowskiej przykładano do sekcji o Balaamie. Mogła być ona czytana przez rabinów jako antyewangelia.

5. PELONI (JAKIŚ, NIEJAKI) I MAMZER (BĘKART)

Termin *peloni* (ktoś, niejaki) odnosi się do kogoś, czyjego imienia się nie wymawia. W tekstach rabinicznych termin ten może bądź zastępować imię osoby niepożądaney, bądź być używany w przypadku zapomnienia imienia, bądź też wskazuje na osobę, która okryta jest tajemnicą.⁵⁴ W niektórych tekstach talmudycznych rabini celowo nie umieszczają imienia Jezusa zastępując je formą *peloni*. Kierowali się w tym chęcią wymazania tego imienia z pamięci. Tendencję tę zdaje się potwierdzać tłumaczenie skróconej formy hebrajskiej Jeszu używanej często jako imię Jezusa. Pierwsze litery tego imienia można odczytać jako rozwinięcie akronimu (ישי): *Immach SZemo We-zichro* (niech zostaną wymazane jego imię i pamięć). Istnienie określenia *Peloni* we wczesnej tradycji rabinicznej o ro-

⁵¹ Na podstawie Ewangelii Janowej przyjmuje się, że publiczna działalność Jezusa, którą rozpoczął około 30. roku życia trwała ok. 3 lat.

⁵² Zob. bT Sanhedrin 105a. Por. Mk 9,45-47: „I jeśli twoja noga jest dla ciebie powodem grzechu, odetnij ją; lepiej jest dla ciebie, chromym wejść do życia, niż z dwiema nogami być wrzuconym do piekła. Jeśli twoje oko jest dla ciebie powodem grzechu, wyłup je; lepiej jest dla ciebie jednookim wejść do królestwa Bożego, niż z dwójgiem oczu być wrzuconym do piekła”.

⁵³ Zob. R.T. Herford, dz. cyt., s. 73-74.

⁵⁴ Zob. *Jüdisches Lexikon*, Berlin 1930, Bd. 4, kol. 846-847.

dowodzie palestyńskim może wskazywać na fakt, że praktyka rugowania imienia Jezusa była wcześniej stosowana przez rabinów.⁵⁵ Zjawisko to może w jakimś sensie tłumaczyć milczenie Talmudu jerozolimskiego na temat Jezusa. Wśród passusów talmudycznych, w których występuje określenie Jezusa terminem *Peloni* można wyróżnić:

5.1. jT SZABBAT 14, 4 (jT AWODA ZARA 40d)

Kiedy wnuk rabiego Jehoszuy ben Lewiego zakrzuszył się, wówczas przyszedł ^a„pewien człowiek^a, który leczył imieniem ^bJeszu Pandery^b, i wyleczył go. Kiedy ten człowiek się oddalił, rabbi Jehoszua spytał wnuka: ‘Co on szeptał nad tobą?’. [Wnuk] odpowiedział: ^c‘Wypowiedział słowo *Peloni* (Niejakiego)^c. Na to rzekł rabbi Jehoszua: Lepiej byłoby, gdybyś wtedy umarł niż to, co uczyniłeś. Niech go Pan wie dzie na zatracenie za to, co szeptał.

^a jT Szabbat ma „ktoś”

^b jT Awoda zara ma *Jeszu ben Pandera*

^c jT Awoda zara ma „wypowiedział takie a takie słowo”; KohR ma: „jeden wiersz po drugim”

Tekst ten pochodzi z tradycji palestyńskiej i wskazuje na powiązanie imienia *Jeszu Pandery* z określeniem *Peloni* (Niejaki).⁵⁶

5.2. bT CHAGIGA 4b

Rabbi Josef płakał, gdy dochodził do wersetu: ‘a drugi ginie przez nieroztropność’. Mówił wtedy: ‘Kto pozostał, a kto odszedł od nas przedwcześnie?’. Nikt oprócz rabiego Bebaja bar Abbaja. Stając już przy aniele śmierci, powiedział do tego posłańca: ‘Idź i sprowadź do mnie Miriam, która układa włosy kobietom’. [Anioł] poszedł i sprowadził Miriam, ale tę, która była piastunką dzieci. [R. Beba] zapytał: ‘Dlaczego? Przecież prosiłem o Miriam, która kobietom układa włosy’. Anioł odpowiedział, ‘dobrze, odprowadzę tę [Miriam na ziemię]’. Rabbi Beba wówczas poprosił: ‘Skoro już ją sprowadziłeś, niech więc pozostanie [wśród zmarłych]’. (...) Anioł śmierci spotykając [rabiego Bebaja bar Abbaja] opowiedział wcześniejsze zdarzenie z Miriam, która układała włosy kobietom. Miało ono miejsce w czasie Drugiej Świątyni. [Miriam] była matką *Peloni*, o czym informuje Traktat Szabbat.

Występujący w tekście rabbi Bebaja bar Abbaja żył na przełomie III i IV wieku i sprawował funkcję zwierzchnika akademii rabinicznej w Pumpeditcie. W bT Chagiga 4b imię Jezusa nie jest wymienione. Rabini używają terminu *Peloni* (Niejaki) informując, że jego matką była Miriam, układająca włosy kobie-

⁵⁵ Zob. Miszna, Jewamot 4,13; Tosefta, Chullin 2,24; jT, Szabbat 14,4 (jT Awoda zara 40g).

⁵⁶ Zob. wcześniejsze omówienie jT Awoda zara 40d.

tom. Rabini powołują się na bT Szabbat 104b, w którym mowa jest, że „Miriam, matka Jeszu, układała włosy kobietom (*magddela*)”. W tekście tym do Jezusa są odniesione także imiona Ben Pandera i Ben Stada.⁵⁷

5.3. bT JOMA 66b

Zapytano rabiego Eleazara: ‘Jak się ma Peloni do przyszłego świata?’. Rabbi odpowiedział: ‘Czy pytacie mnie tylko o Peloni?’. Zapytali więc: ‘A co z pastermem broniącym owiec przed lwem?’. Rabbi odpowiedział: ‘Czy pytacie, myśląc tylko o pasterczu?’ Zapytano raz jeszcze rabiego Eleazara: ‘A co z *mamzerem* jako spadkobiercą?’. Wtedy odpowiedział im: ‘A jaki jest stosunek do zięcia? A jak się ma dom do wapna? Także Peloni zależny jest od słowa, gdyż nigdy nie mówił tego, co miał usłyszeć od swego nauczyciela’.

W tekście tym *Peloni* zostaje wymieniony w kontekście przyszłego świata, co może stanowić odbicie w ideach eschatologicznych reprezentowanych na kartach Nowego Testamentu. Między innymi w tym, że ukazują Jezusa wierzących w niego jako będących w ziemskiej wędrówce do domu Ojca, w którym będą żyć na wieki. Teksty talmudyczne pragną ukazać, że wiara ta nie ma ugruntowania, gdyż Jezus był bałwochwalcą i uzurpatorem prerogatyw boskich.

W dalszym kontekście występuje termin *mamzer*, który w niektórych passusach talmudycznych odnoszony jest do Jezusa. Analizując wcześniejsze passusy talmudyczne dotyczące imienia Jezusa i jego pochodzenia mogliśmy stwierdzić, że jest on przedstawiany jako bękart zrodzony wskutek cudzołóstwa jego matki Miriam z rzymskim żołnierzem o imieniu Pantera.⁵⁸ W tradycji rabinicznej Jezus jest postrzegany jako dziecko nieprawego łoża (hebr. *mamzer*). Echa tej tradycja widoczne są także w tekstach wczesnochrześcijańskich. Orygenes w swoim dziele *Contra Celsum* przywołuje *explicite* tę tradycję,⁵⁹ a Tertulian przytacza ją w stwierdzeniu, że Jezus jest nazywany synem cieśli i prostytutki.⁶⁰ Niektóre teksty talmudyczne używają pojęcia *mamzer* w bliskim odniesieniu do Jezusa lub jego matki.⁶¹

⁵⁷ Zob. wcześniejsze omówienie bT Szabbat 104b.

⁵⁸ Zob. bT Szabbat 104b, bT Sanhedrin 67a.

⁵⁹ Orygenes, *Contra Celsum* I,28.32.33.69.

⁶⁰ Tertulian, *De Spectaculis*, 30.

⁶¹ Zob. bT Kalla 41d „Według słów rabiego Eleazara beczelnym jest bastard (*mamzer*). Rabbi Jehoszua mówi: ‘Bastard syn nieczystej’ (*mamzer ben ha-nadae*), według rabiego Akiwy: ‘Bastard i syn nieczystej’. Znawcy Tory siedzieli, gdy obok nich przeszło dwóch młodzieńców. Jeden z głową nakrytą, drugi bez nakrycia. Rabbi Eleazar powiedział o tym, który przeszedł bez nakrycia głowy: ‘Ten jest bastarden’ (*mamzer*). Rabbi Jehoszua powiedział: ‘Syn nieczystej’. Rabbi Akiwa oświadczył: ‘Bastard, syn nieczystej’. [Mędrcy] zwrócili się do Akiwy: ‘Niech będzie mężne serce twoje! Czy potwierdzasz słowa mędrców?’. Odpowie-

II. TEKSTY O CHRZEŚCIJANACH

W tekstach talmudycznych można znaleźć odniesienia do uczniów Jezusa z Nazaretu, ich ksiąg oraz świąt przez nich obchodzonych. Poza tym objaśnienia wymaga wieloznaczny termin *minim*, który tylko w pewnym zakresie odnosi się do judeochrześcijan oraz termin *nocrim* odnoszony do wyznawców Jezusa z Nazaretu.

1. UCZNIOWIE JEZUSA

Uczniowie Jezusa są nazywani po imieniu bądź też stosuje się do nich określenia: heretycy (*minim*), nazarejczycy (*nocrim*). Rabini odnoszą się także do pism chrześcijańskich nazywając je księgami heretyków (*Sifre Minim*) i *Giljonim*.

Kluczowym passusem talmudycznym wzmiankującym uczniów Jezusa jest bT Sanhedrin 43a-b, który stanowi kontynuację opowiadania o egzekucji Jezusa.⁶²

1.1. bT SANHEDRIN 43a-b

Nasi rabini mówili: „Jeszu^a miał pięciu uczniów, którzy nazywali się Mattaj, Nakkaj, Necer, Beni, Toda. Gdy przyprowadzili Mattaja [przed sąd], zapytał on: Czy Mattaj powinien być stracony skoro jest napisane: ‘Kiedy (hebr. *mathai*) więc przyjdę i ujrzę oblicze Boże?’ Odpowiedzieli [sędziowie] mu: Oczywiście Mattaj będzie stracony, gdyż jest napisane: ‘Kiedy (hebr. *mathai*) on umrze i zginie jego imię?’ Przyprowadzono [przed sąd] Nakkaja, a ten spytał ich: Czy Nakkaj powinien być stracony, skoro jest napisane: ‘Nie zabijesz niewinnego (hebr. *naki*) i sprawiedliwego’. Odpowiedzieli [sędziowie] mu: Oczywiście, Nakkaj powinien być stracony, ponieważ napisane jest: ‘W kryjówkach zabijają niewinnego (hebr. *naki*)’. Przyprowadzono Necera, a on zapytał, czy Necer powinien być stracony, skoro napisane jest: ‘I wyrośnie odrośl (hebr. *necer*) z jego pnia’. Odpowiedzieli mu: Oczywiście Necer będzie stracony, ponieważ napisane jest: ‘Ty jesteś wyrzucony ze swego grobu jako latorośl (hebr. *necer*) obrzydła’. Przyprowadzono Beniego, który zapytał, czy Beni powinien być stracony, skoro jest napisane: ‘Synem (hebr. *ben*) moim pierworodnym jest Izrael’. Odpowiedzieli mu: Oczywiście, Beni będzie stracony, ponieważ jest napisane: ‘Ja zabiję syna (hebr. *ben*) twojego, pierworodnego’. Przyprowadzili

dział: ‘Potwierdzam, co powiedzieli’. Potem udał się do matki tego młodzieńca i zobaczył u niej kupione na rynku owoce. Zwrócił się do niej: ‘Moja córko, jeśli odpowiesz mi na moje pytanie, będziesz mogła wejść w przyszłe życie’. Odpowiedziała: ‘Przysięgnij mi!’ Akiwa przysiągł ustami i sercem swoim. Zapytał ją: ‘Oto twój syn. Jak go poczęłaś?’. Odpowiedziała: ‘W dzień wesela miałam menstruację i poszłam do sypialni. Mój mąż nie wszedł do mnie, ale przyszedł jego družba. Z nim poczęłam syna’. W ten sposób zostało potwierdzone, że to dziecko jest bastardestem, synem nieczystej. A mówi się: ‘Wielki jest rabbi Akiwa! Przewyższył tamtych nauczycieli’ [rabiego Eleazara i rabiego Jehoszuę]. Jednocześnie wnoszą okrzyki: ‘Zachwalajmy Pana, Boga Izraela, który objawił nam rabiego Akiwę ben Józefa!’”.

⁶² Zob. wcześniejsze omówienie tego fragmentu w niniejszym artykule.

Todę, a on zapytał, czy Toda powinien być stracony skoro jest napisane: ‘Psalm dla dziękczynienia (hebr. *toda*)’. Odpowiedzieli mu: Oczywiście, Toda będzie stracony, ponieważ jest napisane: ‘Kto dziękczynienie (hebr. *toda*) składa, ten mnie czci’”.

^{a-a} Pełna nazwa „Jeszu Nazarejczyk” (*Jeszu ha-Nocri*) w: Ms Herzog 1, Florencja II.1.8-9; Karls-Ruhe Reuchlin 2

Tekst gemary babilońskiej odwołuje się do wcześniejszej tradycji palestyńskiej. Próby odnoszenia imion poszczególnych uczniów do postaci z ewangelii kanonicznych wydają się bardzo hipotetyczne.⁶³ Tekst wyraźnie wskazuje, że każde z imion ma znaczenie symboliczne i jest ściśle odniesione do terminów przytaczanych w cytatach biblijnych. Uczeń o imieniu Mattaj przytacza na swoją obronę werset z Ps 42. Treść tego Psalmu może być zastosowana do osamotnionego Jezusa wiszącego na krzyżu, z którego drwią przechodzący tam ludzie.⁶⁴ Uczeń o imieniu Nakkaj (niewinny) może być odniesiony do procesu Jezusa, podczas którego Poncjusz Piłat stwierdza jego niewinność i pragnie go uwolnić. Jednak pod naciskiem Żydów wydaje wyrok skazujący. Kolejny uczeń Necer (odrośl) przytacza mesjański tekst z proroka Izajasza, który wskazuje na przyszłego Mesjasza z rodu Dawida (Iz 11,1n). Negują to sędziowie Necera, którzy uzasadniają swój wyrok skazujący cytatem z tekstu proroka Izajasza o obrzydłej latorośli wyrzuconej z grobu (Iz 14,19). Kolejny z uczniów o imieniu Beni (mój syn) przytacza werset z Wj 4,22, w którym Bóg stwierdza, iż Izrael jest Jego pierworodnym synem. Wyrażenie to zawiera mesjańskie konotacje czego wyrazem jest Ps 2,7 „Ogłoszę postanowienie Pana: Powiedział do mnie: ‘Tyś Synem moim, Ja Ciebie dziś zrodziłem.’”. Wyraźną aluzją do tego Psalmu są słowa Boga wypowiedziane przy chrzcie Jezusa: „Ten jest mój Syn umiłowany, w którym mam upodobanie” (Mt 3,17). Słowa przytoczone przez Beniego zostają zanegowane przez jego sędziów, którzy powołują się na cytat mówiący o wrogach Izraela – faraonie i jego synu (Wj 4,23). Ostatni z uczniów Jezusa o imieniu Toda (podziękowanie, wdzięczność) odwołuje się do ofiary dziękczynnej, cytując Ps 100. Można tu dostrzec odniesienie do zbawczej ofiary Jezusa – paschalnego Baranka, który gładzi grzechy świata (J 1,29). Sędziowie Tody przytaczają Ps 50, w którym mowa jest o grzeszniku, który choć ustami wychwala przykazania i przymierza, to czynami znieważa Boga i swoich braci. Sędziowie z pewnością odnoszą te słowa do Tody i jego Mistrza.⁶⁵ Głównym

⁶³ P. Schäfer, dz. cyt., s. 171, przypis 9 odnosi ten passus do powołania pierwszych pięciu uczniów w Ewangelii św. Jana (J 1,37-51). J. Klausner, dz. cyt., s. 29 n, proponuje następującą identyfikację: Mattai – Mateusz, Nakkai – Łukasz, Necer – Andrzej, Beni – Nikodem lub Jan, Toda – Tadeusz.

⁶⁴ Zob. Mt 27,39-44; Mk 15,29-32; Łk 23,35-37.

⁶⁵ Ps 50,16-23 „A do grzesznika Bóg mówi: ‘Czemu wyliczasz moje przykazania i masz na ustach moje przymierze ty, co nienawidzisz karności i moje słowa rzuciłeś za siebie? Ty wi-

celem tekstu jest ukazanie, że uczniowie zostali uznani za winnych i podobnie jak ich nauczyciel zostali skazani na śmierć. Choć tekst nie wzmiankuje tego *explicite*, to jednak można przypuszczać, że uczniowie zostali uznani za heretyków, bluźnierców, czarnoksiężników i bałwochwalców, podobnie jak Jezus we wczesnym kontekście. Poszczególni uczniowie wzmiankowani w tym passusie uosabiają przymioty Jezusa, które przyczyniają się do skazania go na śmierć. Sędziowie przytaczają cytaty biblijne, które podważają fundamenty chrześcijańskiej wiary, że Jezus pochodził z dynastii Dawida; był Synem Bożym; poniósł ofiarę, która miała zbawcze znaczenie dla całej ludzkości i zwyciężył śmierć przez swoje zmartwychwstanie. Sędziowie skazując na śmierć uczniów Jezusa pragną zakomunikować, że Jezus był zwykłym człowiekiem, który poniósł śmierć za zwodzenie Izraela i za bałwochwalcze praktyki.

1.2. bT SZABBAT 116a-b

Imma Szalom była żoną rabiego Eleazara i siostrą rabiego Gamaliela. W ich sąsiedztwie mieszkał filozof, który cieszył się reputacją, że nie jest przekupny. Oni chcieli go wyśmiać. [Imma Szalom] wysłała mu złotą lampę. [Imma z rabim Gamaliel] przybyli do niego. Ona mu powiedziała: 'Pragnę, aby mi dano udział w dobrach mojej rodziny'. On odpowiedział: 'Więc podzielcie się'. Na to rzekł rabbi Gamaliel: 'Dla nas jest napisane, «kiedy jest syn, wówczas córka nie dziedziczy».' On odpowiedział im: 'Od dnia, kiedy wyszliście ze swojej ziemi, ^aPrawo Mojżesza zostało zniesione i zastąpione inną księgą^a. W nim jest napisane: «Syn i córka powinni dziedziczyć po równo»'. Nazajutrz rabbi Gamaliel wysłał mu libijskiego osiołka. On [filozof] im rzekł: 'Sprawdzałem na końcu księgi, gdzie jest napisane: «Nie przyszedłem znieść Prawa Mojżesza i nie przyszedłem nic dodać do Prawa Mojżesza». I jest napisane [w Prawie Mojżesza]: «kiedy jest syn, wówczas córka nie dziedziczy»'. [Imma Szalom] powiedziała do niego [filozofa]: 'Niech twoje światło jaśnieje jak lampa'. Rabbi Gamaliel mu powiedział: 'Osioł przybył i kopnął lampę'.

^a W Ms Oxford występuje w tym miejscu zdanie: „Prawo Mojżesza zostało wam zabrane, a prawo Ewangelii zostało wam dane”. W Ms Monachium 95 i w niektórych starych wydaniach Talmudu występuje termin „Ewangelia”

Powyższy passus nie ma tekstów paralelnych w innych miejscach Talmudu. Opisana akcja toczy się na przełomie I i II wieku po Chr. w czasach rabiego Gamaliela II i jego siostry Immy Szalom. Rabbi Gamaliel II był przewodniczącym

dząc złodzieja, razem z nim biegniesz i trzymasz z cudzołóżnikami. W złym celu otwierasz usta, a język twój knuje podstęp. Zasiadłszy, przemawiasz przeciw swemu bratu, znieważasz syna swojej matki. Ty to czynisz, a Ja mam milczeć? Czy myślisz, że jestem podobny do ciebie? Skarczę ciebie i postawię ci to przed oczy. Zrozumcie to wy, co zapominacie o Bogu, bym nie porwał, a nie byłoby komu zbawić. Kto składa Mi ofiarę dziękczynną, ten Mi cześć oddaje, a postępującym bez skazy ukazę Boże zbawienie”.

szkoły w Jawne dostrzegającym w judeochrześcijanach niebezpieczeństwo dla tożsamości i jedności Izraela. Z jego polecenia do modlitwy Osiemnastu błogosławieństw (hebr. *Szemone esre*) zostało włączone dwunaste błogosławieństwo zwrócone swoim ostrzem przeciw heretykom, tak jak ich postrzegali żydzi związani z synagogą, w tym także przeciw judeochrześcijanom. W tekście odzwierciedlona została konfrontacja pomiędzy, z jednej strony, rabbim Gamaliel i jego siostrą, a z drugiej, uczniem Jezusa nazywanym „filozofem”.⁶⁶ Wzmiankowany w tekście rabbi Eleazar, mąż Immy Szalom, znany był ze swoich kontaktów z judeochrześcijanami, między innymi z heretykiem Jakubem.⁶⁷ Celem kontaktu rodzeństwa z filozofem było jego ośmieszenie. Najpierw filozof po otrzymaniu złotej lampy od Immy Szalom wydał korzystny dla niej wyrok. Wówczas rabbi Gamaliel powołał się na Prawo, które stanowiło interpretację tekstu z Lb 27,8. Według tego Prawa, gdy jest syn, wówczas córka nie dziedziczy. W dalszej części dialogu filozof przytoczył argumenty, które mogły być stosowane w starożytnej polemice żydowsko-chrześcijańskiej. Mówi o wypędzeniu Żydów z ziemi Izraela jako Bożej karze, o zniesieniu Prawa Mojżesza i o zastąpieniu go Prawem Ewangelii, które wypływa z Nowego Przymierza w Chrystusie.⁶⁸ Dar w postaci osła libijskiego ofiarowany filozofowi przez Gamaliela stanowił formę przekupstwa i próby o nową interpretację Prawa. Filozof, konsultując koniec księgi, zmienił swoje zdanie i wydał wyrok korzystny dla rabiego Gamaliela. Przytoczył przy tym tekst, który ma swoje paralele z Mt 5,17: „Nie sądzicie, że przyszedłem znieść Prawo albo Proroków. Nie przyszedłem znieść, ale wypełnić”. Związek tekstu Ewangelii Mateusza jest jeszcze bardziej wyraźny z wersją zawartą w najstarszych manuskryptach i edycjach Talmudu babilońskiego, w których odpowiedź filozofa brzmi: „Nie przyszedłem znieść Prawa Mojżesza, lecz aby dodać do Prawa Mojżesza”. Końcowe zdanie o osle, który kopnął lampę może wskazywać na drwiny z filozofa, który zmieniał swoje zdanie pod wpływem daru, który otrzymał. W ten sposób został on przedstawiony jako człowiek skorumpowany, którego nauka pozbawiona była wszelkiego autorytetu. Ewangelia, na którą się powołuje, służyła mu tylko jako źródło zysku i kłamstwa. Aluzja siostry Gamaliela do świecącej lampy mogła odnosić się do tekstu Mt 5,14-16, który eksponuje chrześcijańską tożsamość.⁶⁹ W ironicznym obrazie lampy kopniętej

⁶⁶ W Midraszu do Ps 10 filozof dyskutujący z rabbim Gamaliel ma tożsamość judeochrześcijańską. W bT Jewamot 102b w podobnym kontekście rabbi Gamaliel dyskutuje z heretykiem (*min*).

⁶⁷ Zob. Tosefta Hullin 2,24; bT Awoda zara 16b-17a.

⁶⁸ Zob. rozwinięcie tej myśli w: D. Jaffé, *Le Talmud et les origines juives du christianisme...*, s. 111-112.

⁶⁹ Mt 5,14-16: „Wy jesteście światłem świata. Nie może się ukryć miasto położone na górze. Nie zapala się też światła i nie stawia pod korcem, ale na świeczniku, aby świeciło wszystkim,

przez osła można dostrzec chęć podważenia autorytetu Ewangelii i ośmieszenia chrześcijaństwa.⁷⁰

2. NAZAREJCZYCY (*NOCRIM*)

W tekstach Talmudu obok imienia Jezus występuje określenie „Nazarejczyk” (*ha-Nocri*).⁷¹ Nazwa *ha-Nocri* może wskazywać na pochodzenie Jezusa z Nazaretu. Tradycja nazywania Jezusa „Nazarejczykiem” widoczna jest także na kartach Nowego Testamentu.⁷² Od tego określenia pochodzi także nazwa „nazarejczy-cy” (*nocrim*), która odnosi się do uczniów Jezusa (Dz 24,5 „Stwierdziliśmy, że człowiek ten jest przywódcą sekty nazarejczyków, szerzy zarazę i wzbudza niepokoje wśród wszystkich Żydów na świecie”). W Talmudzie jerozolimskim i babilońskim termin *nocrim* jest bardzo rzadko używany w odniesieniu do judeochrześcijan. Znacznie częściej jest używany termin *minim*. Termin *nocrim* jest używany we współczesnym języku hebrajskim w odniesieniu do chrześcijan. Hebrajska nazwa *nocrim* może pochodzić od czasownika *nacar*, który oznacza „strzec, obserwować”, bądź od rzeczownika *nacer* – „gałąź, pęd”. W literaturze rabinicznej termin *nocrim* może być rozumiany w sensie pejoratywnym w nawiązaniu do starotestamentalnego tekstu, gdzie termin *nacer* posiada negatywne konotacje,⁷³ oraz w nawiązaniu do miejscowości (*Nacrat*), z której Jezus pochodził.⁷⁴ Termin ten występuje w niektórych wersjach dwunastego błogosławieństwa zwanego po hebrajsku *birkat ha-minim*, w którym wyraźnie jest odniesiony do chrześcijan żydowskiego pochodzenia.⁷⁵ W bT Szbbat 116a mowa jest także o księgach domu Nazarejczyków, które zostały spalone. Z kontekstu wynika, że

ktoż są w domu. Tak niech świeci wasze światło przed ludźmi, aby widzieli wasze dobre uczynki i chwalili Ojca waszego, który jest w niebie”.

⁷⁰ Zob. R.T. Herford, dz. cyt., s. 151-152; B.L. Visotzky, *Overturing the Lamp*, „Journal of Jewish Studies” 38 (1987), s. 72-80.

⁷¹ Zob. teksty omówione wyżej w niniejszym artykule: bT Awoda zara 16b-17a; bT Berachot 17a-b; bT Sanhedrin 43a; bT Sanhedrin 103a; bT Sanhedrin 107b (bT Sot 47a); bT Gittin 56b-57a.

⁷² Zob. Mt 2,23; 26,71; Mk 1,24; 4,67 Łk 4,34; 24,19; Dz 2,22; 3,6; 4,10; 6,14; 22,8; 24,5; 26,9; J 19,19.

⁷³ Iz 14,19 „A tyś wyrzucony z twego grobu jak ścierwo (*nacer*) obrzydliwe, otoczony pomordowanymi, przebitymi mieczem, jak trup zbezczeszczonej!”. Zob. też tekst talmudyczny o uczniu Jezusa, który nosi imię Nacer, gdzie ten tekst jest przytaczany przez sędziów żydowskich w odniesieniu do niego (bT Sanhedrin 43a).

⁷⁴ Zob. S.C. Mimouni, *Les Nazoréens...*, s. 233.

⁷⁵ Zob. S. Schechter, *Genizah Specimens*, „Jewish Quarterly Review” 10 (1898), s. 657; J. Mann, *Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service*, „Hebrew Union College Annual” 2 (1925), s. 306.

chodzi o księgi judeochrześcijan. Termin *nocrapim* jest użyty w odniesieniu do grupy uczniów Jezusa.⁷⁶

W Talmudzie można spotkać dwa teksty, które odnosząc się do świętego dnia chrześcijan używają wyrażen: dzień Nazarejczyka (*jom Nocri*) i Nazarejczy (Nocrim).

2.1. bT AWODA ZARA 6a (AWODA ZARA 7b)

Rabbi Tahlifah bar Addimi potwierdził, że Samuel powiedział: ‘Dzień Nazarejczyka (*jom Nocri*) w zgodzie z nauką rabiego Iszmaela – jest zabroniony na zawsze.

Termin Nazarejczyk odnosi się do Jezusa, a wyrażenie *jom Nocri* do „Dnia Pańskiego”, niedzieli – świętowanej przez wyznawców Jezusa na pamiątkę Jego zmartwychwstania i zesłania Ducha Świętego. Występujący w tekście Samuel może być identyfikowany z Samuelem Małym, który pod koniec I wieku zredagował dwunaste błogosławieństwo (*birkat ha-minim*) na polecenie Gamaliela II. Rabbi Iszmael należał do drugiego pokolenia tannaitów i żył na przełomie I/II wieku po Chr.

2.2. bT TAANIT 27b

W wigilię szabatu nie postzczą ze względu na szacunek wobec szabatu. I postzczą jeszcze mniej w sam dzień szabatu. Dlaczego nie postzczą oni w dzień po szabacie? Rabbi Johanan mówi: ‘Ze względu na nazarejczyków (*nocrim*)’.

Występujący w tekście rabbi Johanan należał do palestyńskich amoraistów z III wieku. W tekście mowa jest o zniesieniu postu w dni świąteczne w przeddzień szabatu, w szabat i w niedzielę. Z kontekstu wynika, że może tu chodzić o grupę judeochrześcijan, która przestrzega zarówno świąt żydowskich (szabat), jak i świętuje niedzielę. Niektórzy autorzy proponują korektę ostatniego słowa z „nazarejczy” na „Nazarejczyk” w odniesieniu do Jezusa.⁷⁷

3. HERETYCY (*MINIM*)

W literaturze rabinicznej można znaleźć teksty, które zawierają termin *minim*, oznaczający „heretyk, odstępcą”. Bardzo ciekawa, choć mało prawdopodobna, wydaje się propozycja niektórych uczonych z końca XIX wieku, interpretujących termin *min* jako akronim hebrajskiego wyrażenia: „Wierzący w Jezusa Nazarejczyka” (*ma'amin be-Jeszu ha-Nocri*).⁷⁸ W Biblii hebrajskiej termin *min*

⁷⁶ Zob. S.C. Mimouni, *Les Nazoréens...*, s. 239-241.

⁷⁷ Tamże, s. 242.

⁷⁸ Zob. opis tej propozycji w: S.C. Mimouni, *Le judéo-christianisme ancien: essais historiques*, Paris 1938, s. 178.

oznacza „rodzaj, gatunek”.⁷⁹ W literaturze rabinicznej termin *minim* jest odnośzony do rodzaju wierzenia bądź praktyki religijnej, która przez wyznawców judaizmu rabinicznego uznawana była za sprzeczną z Torą. Oznacza on w tym kontekście „błądzenie”, „odejście od normy”. W takim znaczeniu jest on używany w odniesieniu do różnych grup heretyckich względem judaizmu: ruchów gnostyckich, judeochrześcijan, chrześcijan wywodzących się ze świata grecko-rzymskiego. Termin ten występuje w tekście dwunastego błogosławieństwa nazywanego *birkat ha-minim*, którego celem było wykluczenie z judaizmu rabinicznego wszelkich ruchów o charakterze heretyckim, w tym także judeochrześcijan.⁸⁰ Znaczenie terminu *minim* we wczesnym okresie palestyńskiej literatury tannaickiej (Miszna, Tosefta) było inne niż w okresie palestyńskiej czy babilońskiej literatury amoraickiej. W literaturze tannaickiej pojęcie *minim* odnosiło się zarówno do heretyków żydowskiego pochodzenia,⁸¹ jak i do judeochrześcijan.⁸² Szczególnie interesujące jest tekst z Tosefty Hullin 2, 20-21, który jest datowany na czasy przed powstaniem Bar Kochby.⁸³ Występuje on w kontekście praw dotyczących rytualnego uboju. Mówi on o zakazie kontaktów handlowych i religijnych członków wspólnoty żydowskiej z *minim*.

3.1. TOSEFTA HULLIN 2, 20-21

Jeśli mięso zostało znalezione w rękach osoby niebędącej Żydem, wówczas jest dozwolone czerpać z tego zysk. Jeśli zaś w rękach *min*, to jest zakazane czerpanie z tego korzyści. To, co wychodzi na zewnątrz z domu *mina*, w rzeczywistości jest mięsem ofiary dla umarłego (kult bałwochwalczy), gdyż mówi się: zabijanie ofiary

⁷⁹ Zob. Rdz 1,11: „Niechaj ziemia wyda rośliny zielone (...) według swego gatunku (*lemino*)”.

⁸⁰ Zob. R. Kimmelman, *Birkat Ha-Minim and the lack of Evidence for an Anti-Christian Jewish Prayer in Late Antiquity*, w: *Jewish and Christian Self-Definition*, ed. E.P. Sanders, vol. II, London 1981, s. 226-244; W. Horbury, *The Benediction of Minim and Early Jewish-Christian Controversy*, „Journal for Theological Studies” 33 (1982), s. 19-61; S. J. Joubert, *A Bone of Contention in Recent Scholarship: The 'Birkat ha Minim' and the Separation of Church and Synagogue in the First Century A.D.*, „Neotestamentica” 27 (1993), s. 351-363; P.W. Van der Horst, *The Birkat ha-Minim in recent Research*, w: *Hellenism – Judaism – Christianity. Essays on Their Interaction*, Kampen 1994, s. 99-111; S. Mimouni, *La 'Birkat Ha-Minim': une prière juive contre les judéo-chrétiens*, „Revue des Sciences Religieuses” 71 (1997), s. 275-298; L. Vana, *La birkat ha-minim è una preghiera contro i giudeo-cristiani?*, w: *Verus Israel. Nuove prospettive sul giudeocristianesimo. Atti del Colloquio di Torino (4-5 novembre 1999)*, Brescia 2001, s. 147-189; M.S. Wróbel, *Birkat ha-Minim and the Process of Separation between Judaism and Christianity*, „The Polish Journal of Biblical Research” 5: 2006 no. 2, s. 99-120.

⁸¹ Zob. Miszna Meg 4,8; jT Sanh 10.6; 29c.

⁸² Tosefta Hullin 2, 20-21; 22-23; 24.

⁸³ Zob. L.H. Schiffman, *Who was a Jew? Rabbinic and Halakhic Perspectives on the Jewish Christian Schism*, Hoboken 1985, s. 65-66.

przez mina jest bałwochwalcstwem; ich chleb jest chlebem Samarytanina; ich wino jest winem bałwochwalczej libacji; ich owoce są nieczyste; ich księgi są księgami wróżbitów, a ich dzieci są bękartami (*mamzerim*). Nie sprzedajemy im ani nie kupujemy od nich. Nie bierzemy od nich ani im nie dajemy. Nie uczymy ich synów rzemiosła. Nie jesteśmy leczeni przez nich; nie są leczone ani zwierzęta, ani ludzie.

Tekst ten zawiera instrukcje dla członków żydowskiej wspólnoty i jest złożony z dwóch części. W pierwszej części podjęty jest temat mięsa w rękach osoby niebędącej Żydem oraz w rękach *mina*. Według przepisów dotyczących rytualnego uboju mięso pochodzące z uboju dokonanego przez osobę niebędącą Żydem nie może być spożywane przez Żydów, ale może być sprzedawane i można z niego czerpać zyski. Jednak mięso pochodzące z uboju dokonanego przez *minim* nie może być spożywane i sprzedawane oraz zabronione jest czerpanie z niego jakichkolwiek korzyści. Jako przyczyna zostaje podana przez tekst informacja, że ubój dokonany przez *mina* jest ubojem bałwochwalczy. W drugiej części występuje zakaz wszelkich kontaktów handlowych i społecznych z *minim*. Regulacje nie ograniczają się tylko do uboju mięsa, ale dotyczą także chleba wina i owoców. Stwierdzenie, że chleb *minim* jest chlebem Samarytanina jest jednoznaczne z zakazem spożywania tego chleba i sprzedawania go.⁸⁴ Wino, które pochodzi od *minim* nie może być spożywane przez Żydów i przez nich sprzedawane, gdyż jest uważane za wino bałwochwalczej libacji. Także owoce będące w rękach *minim* są uważane za nieczyste i niezdatne do spożywania przez Żydów. Po zakazach dotyczących pokarmów następuje przejście do innej tematyki. Tekst rabinacki stwierdza, że księgi *minim* są księgami wróżbitów, co w konsekwencji deprecjonuje ich status jako ksiąg świętych. Stwierdzenie to koresponduje z wczesną tradycją rabinacką, w której Jezus jest postrzegany jako wróżbita i mag.⁸⁵ Kolejną kwestią zawartą w tekście jest stwierdzenie, że dzieci *minim* są bękartami (*mamzerim*). Stwierdzenie to może zawierać aluzję do narodzin Jezusa, który w tradycji żydowskiej jest postrzegany jako dziecko zrodzone z cudzołóstwa. Z tym związane są także zarzuty o nadużycia seksualne kierowane przez rabinów wobec judeochrześcijan.⁸⁶ Tekst kończy się zakazem wszelkiego handlu z *minim*. Zabronione jest uczenie ich dzieci rzemiosła oraz korzystanie z ich usług medycznych zarówno w stosunku do ludzi, jak i zwierząt.

3.2. bT AWODA ZARA 27b

Nie należy prowadzić interesów z heretykami (*minim*) i w żadnym okresie życia nie należy u nich się leczyć.

⁸⁴ Zob. też Miszna Szewiit 8, 10; Awoda zara 2,6.

⁸⁵ Zob. M. Smith, dz. cyt., s. 46-50.

⁸⁶ Zob. *Jewamot* 4,13.

W kontekście zostaje przytoczony przykład o Eleazarze ben Dama, którego ukąsiła żmija. Rabbi Ismael zabronił jego leczenia Jakubowi z Kefar Sekanii, który był uczniem Jezusa. Chory pragnął przytoczyć dowód z Tory na możliwość uleczenia go przez *mina*, jednak nie zdążył, gdyż wcześniej zmarł. W oczach rabiego Ismaela jego śmierć jest bardziej szczęśliwa niż uleczenie przez judeochrześcijanina. Na podstawie krytyki wewnętrznej wydarzenie opisane datowane jest przed 130 rokiem po Chr.⁸⁷ Rabbi Eleazar ben Dama i rabbi Ismael ben Eliasz należą do drugiego pokolenia tannaitów żyjących na przełomie I/II wieku po Chr. Teksty talmudyczne podają informację, że rabbi Eleazar był siostrzeńcem rabiego Ismaela.⁸⁸ Historię tę odnajdujemy we wcześniejszej tradycji w tekście Tosefta Hullin 2, 22-23.⁸⁹ Tekst ten wskazuje, że w tym okresie żydzi i judeochrześcijanie byli w bliskich relacjach. Postać Jakuba z Kefar Sekanii może być zidentyfikowana ze znanym judeochrześcijańskim uzdrowicielem żyjącym w Galilei. Tekst wskazuje, że dokonuje on uzdrowień w imię Jezua ben Pantera uważając, że imię to posiada najpotężniejszą boską moc.⁹⁰ W tekście tym zawarta jest myśl, że lepsza jest śmierć rabiego Eleazara niż uleczenie go przez chrześcijanina w imię Jezusa. W bT Sanhedrin 74a mowa jest, że rabbi Ismael, który formułuje ten pogląd pozwala w celu ratowania życia na złamanie istotnych przykazań, takich jak zabójstwo, bałwochwalstwo i kazirodztwo. Tutaj jednak jego postawa jest stanowcza i bezkompromisowa.⁹¹ Szczęście rabiego Eleazara ben Dama polega na tym, że nie zburzył on ogrodzenia mędrców (rabinów). Występuje tu aluzja do „ogrodzenia wokół Tory”, które stanowią przepisy niewchodzące w skład pisanego Prawa Mojżeszowego, niemniej zostały wprowadzone przez rabinów w postaci Tory ustnej w celu uniknięcia przekroczeń przykazań zawartych w Torze.

Późniejszy tekst talmudyczny, przytaczając epizod zawarty w Tosefcie formułuje kategorięczne wezwanie do odcięcia się od heretyków (*minim*) zarówno

⁸⁷ Zob. R.T. Herford, dz. cyt., s. 105.

⁸⁸ Zob. bT Berachot 56b.

⁸⁹ Tosefta Hullin 2, 22-23: „Zdarzyło się, że żmija ukąsiła Rabbiego Eleazara ben Dama. Jakub z Kefar Sama przybył, aby go uleczyć w imię Jezua ben Pantera, lecz Rabbi Ismael nie pozwolił mu na to i powiedział do niego: ‘Ben Dama, nie wolno ci tego czynić’. On (Rabbi Eleazar ben Dama) odpowiedział mu: ‘Udowodnię ci, że on może mnie uzdrowić’. Nie miał on jednak czasu udowodnić tego, gdyż nagle zmarł. Rabbi Ismael rzekł: ‘Szczęśliwy jesteś ty, Ben Dama, gdyż odszedłeś ze świata w pokoju i nie zburzyłeś ogrodzenia Mędrców. Każdy bowiem, kto burzy ogrodzenia Mędrców, dostępuje nieszczęścia u swego kresu, jak jest to powiedziane: «A kto ogrodzenie burzy, tego ukąsi żmija». Czyżby więc żmija go nie ukąsiła? Owszem, nie ukąsiła go ta żmija, która pozbawia udziału w przyszłym świecie”.

⁹⁰ Motyw leczenia i wyrzucania złych duchów w imię Jezusa znany jest zarówno w tradycji chrześcijańskiej (Mk 9,38; 16,17; Łk 9,49; 24,47; Dz 3,6; 4,7.10.30), jak i w tradycji rabinicznej (jT Szabbat 14,4; bT Awoda zara 2,2; 27b; Kohelet Rabba 10,5).

⁹¹ G. Alon, dz. cyt., s. 292, n. 22.

w interesach, jak i w leczeniu. Passus ten jest świadectwem coraz większej separacji pomiędzy judaizmem i chrześcijaństwem.

W tekstach talmudycznych występują passusy, które ujawniają wrogą postawę rabinów wobec ksiąg, które były używane przez judeochrześcijan. Ostrze krytyki było skierowane zarówno wobec zwojów będących odpisami pism żydowskich, jak i wobec Ewangelii coraz bardziej rozpowszechnionych pod koniec I wieku. po Chr. W Talmudzie wobec pism chrześcijańskich używa się dwóch określeń: pisma heretyków (*sifre ha-minim*) bądź ewangelie (*giljonim*).⁹² Rabini podważają świętość tych pism oraz ich prawny autorytet.⁹³

3.3. TOSEFTA SZABBAT 13,5 (JT SZABBAT XVI, 1,15c; bT SZABBAT 116a):

Nie ratujemy przed ogniem [w szabat] ewangelii (*giljonim*) i ksiąg heretyków (*sifre minim*). Raczej niech spłoną one i ich tetragramy. Rabbi Jose ha-Gelili mówi: 'Podczas tygodnia powinno się usunąć ich tetragramy, aby je ukryć, a wszystko pozostałe powinno się spalić'. Rabbi Trafon rzekł: 'Niech pogrzebię własnych synów! Jeśli [te księgi] dostałyby się w moje ręce, wówczas spaliłbym je razem z ich tetragramami. Nawet jeśli ścigający biegłby za mną, wówczas wolałbym wejść raczej do domu bałwochwalstwa niż do ich [judeochrześcijan] domów. Bowiem bałwochwalcy nie znają Go i przeczają Mu, zaś ci [judeochrześcianie] znają Go i przeczają Mu'. Rzekł Rabbi Ismael: 'Jeśli Wszechmocny nakazał, aby pismo zapisane w świętości zostało zmyte przy użyciu wody w celu zachowania pokoju pomiędzy mężem i żoną, to tym bardziej powinny być wymazane pisma minim, które wprowadzają wrogość pomiędzy Izraelem a ich Ojcem, który jest w niebie, także oni i ich tetragramy. Podobnie jak nie ocalamy ich [pism] od ognia, nie ocalamy ich także od zmiżdżenia, od wody i od wszystkiego co mogłoby je zniszczyć.

W kontekście powyższego passusu zostaje postawione pytanie, czy należy ratować przed pożarem w szabat pisma *minim* i *giljonim*, ze względu na zawarte w nich święte imię Boga (tetragram). Według rabinów odpowiedź jest jed-

⁹² Wielu autorów odnosi te określenia do pism chrześcijańskich: Zob. L. Ginzberg, *Some Observation on the Attitude of the Synagogue toward Apocalyptic Writings*, „Journal of Biblical Literature” 41 (1922), s. 115-126; K.G. Kuhn, *Giljonim and Sifre Minim*, w: *Judentum, Urchristentum, Kirche. Festschrift Joachim Jeremias*, ed. W. Eltester, Berlin 1960, s. 24-61; S.T. Katz, *Issues in the Separation of Judaism and Christianity after 70 C.E. A Reconsideration*, „Journal of Biblical Literature” 103 (1984), s. 43-76; P. Alexander, *The Parting of the Ways' from the Perspective of Rabbinic Judaism*, w: *Jews and Christians: The Parting of the Ways A.D. 70 to 135*, ed. J.D.G. Dunn, Tübingen 1992, s. 1-25. Przeciwnego zdania jest E. Urbach, *Self-Isolation and Self-Affirmation in the First Three Centuries: Theory and Practice*, w: *Jewish and Christian Self-Definition*, vol. 2, *Aspects of Judaism in the Greco-Roman Period*, ed. E.P. Sanders [i in.], Philadelphia 1981, s. 269-298.

⁹³ Zob. G.F. Moore, *The Definition of the Jewish Canon and the Repudiation of Christian Scriptures*, w: *The Canon and Masorah of the Hebrew Bible: An Introductory Reader*, ed. S. Leiman, New York 1974, s. 115-141.

noznaczna – księgi te nie powinny być ratowane, gdyż nie mają statusu ksiąg świętych. Trzej rabini wypowiadający się w tym tekście żyją w okresie funkcjonowania akademii w Jawne (Rabbi Josi Ha-Galil, Rabbi Trafon, Rabbi Iszmael). Świadczy to o wadze tego problemu dla okresu po Jawne. Rabini zabierają głos w kwestii, co zrobić z takimi tekstami w inne dni tygodnia – poza szabatem. Rabbi Josi Ha-Galil daje propozycję, aby usunąć z nich święte imię Boga (tetragram), a resztę pozostawić na spalenie. W sugestii tej wyraźnie widać pogląd, że tetragram zachowuje swoją świętość niezależnie od tego, przez kogo został w tekście zapisany. Rabbi Trafon uważa, że księgi te powinny być spalone wraz ze świętym imieniem Boga. W jego wypowiedzi można znaleźć sformułowanie, że *minim* są gorsi od bałwochwalców. Widać w tej wypowiedzi wrogość i dystans do judeochrześcijan. Rabbi Iszmael podtrzymuje zdanie swego poprzednika uzasadniając to fragmentem Tory (Lb 5,23: „Wypisz kapłan na zwoju słowa przekleństwa, a następnie zmyje je wodą goryczy”). Według niego, księgi te powinny ulec zniszczeniu, gdyż „przynoszą nienawiść pomiędzy Izraelem i ich Ojcem”. Stanowisko jest bardzo surowe i bezwzględne. Pisma *minim* i *giljonim* są uważane za heretyckie i skierowane przeciwko prawdziwej wierze judaizmu. W tekście Tosefty Jadaim, 2,13 występuje zapis: „*giljonim* i księgi *minim* nie brudzą rąk”. Tylko święte teksty zdaniem rabinów mogły brudzić ręce. Zdanie to ukazuje, że zarówno pisma chrześcijańskie, jak i znajdujące się w nich cytaty z pism żydowskich zapisane przez *minim* nie posiadały statusu świętości i autorytetu prawnego. Przypuszcza się, że tekst ten pochodzi z czasu przed powstaniem Bar Kochby i jest wyraźnie skierowany przeciw judeochrześcijanom.⁹⁴

* * *

Podsumowując możemy stwierdzić, że teksty talmudyczne o Jezusie i chrześcijaństwie, choć w większości charakteryzują się późną datacją (ostateczna redakcja Talmudu babilońskiego jest datowana na VII-VIII wiek po Chr.) oraz nieścisłościami historycznymi, to jednak ukazują negatywny i polemiczny sposób percepcji osoby Jezusa i Jego uczniów przez judaizm pierwotny. Teksty te odzwierciedlają polemikę pomiędzy judaizmem rabinicznym i chrześcijaństwem, której początki sięgają I wieku. Polemika ta była kontynuowana w późniejszym czasie i znalazła podatny grunt zwłaszcza w okresie formowania się Talmudu babilońskiego w królestwie Sasanidów. Passusy talmudyczne o Jezusie i chrześcijaństwie nie stanowią zwartej całości, lecz są rozproszone w różnych utworach, zwłaszcza w Talmudzie babilońskim (gemarze). Niewielkie występowanie tekstów o Jezusie i chrześcijaństwie w Talmudzie jerozolimskim (gemarze) można

⁹⁴ L.H. Schiffman, *At the Crossroads: Tannaitic Perspectives in the Jewish Christian Schism*, w: *Jewish and Christian Self-Definition*, vol. 2, ed. E.P. Sanders, London 1981, s. 115-156.

tłumaczyć faktem, że w okresie jego redakcji w okresie od III do V wieku po Chr. chrześcijaństwo (od połowy IV w.) dominowało w Palestynie. Autorzy Talmudu jerozolimskiego mogli więc świadomie pomijać wszelkie teksty, które w sposób negatywny odnosiły się do Jezusa i chrześcijaństwa, aby uniknąć sporów i prześladowań ze strony chrześcijańskich władców (od końca IV w.). W zupełnie innych warunkach został zredagowany Talmud babiloński od III do VIII wieku po Chr. na terenie Babilonii, gdzie autorzy mogli swobodnie umieścić wszelkie tradycje nieprzychylnie wobec Jezusa i Jego uczniów.

Teksty talmudyczne nie powinny być uważane za bezwartościowe legendy nawet wtedy, gdy intencjonalnie nie przekazują nam historycznej informacji o Jezusie i chrześcijaństwie. Teksty te bowiem z założenia nie stanowią źródeł historycznych dla życia Jezusa z Nazaretu i Jego uczniów. Niemniej rabini odnoszą się w nich do tego, co opisują ewangelie kanoniczne o Jezusie i jego uczniach. W ten sposób tworzą oni w narracjach talmudycznych swoistą antyewangelię, która jest początkowo przekazywana ustnie, a następnie spisywana w różnych kontekstach ich dzieła. Celem tej antyewangelii jest podważenie autorytetu Jezusa z Nazaretu jako Syna Bożego i Mesjasza z rodu Dawidowego. Narracje rabiniczne pragną w sposób jasny ukazać, że Jezus nie może rościć sobie żadnych prerogatyw mesjańskich i boskich. W tekstach tych Jezus jest nazywany Jeszu Nazarejczyk (*Jeszu ha-Nocri*), *Jeszu ben Pantera*, *Jeszu ben Stada* (Stara), *Balaam*, Niejaki (*Peloni*), Bękart (*Mamzer*). Uczniowie Jezusa są wymieniani po imieniu lub nazywani: heretykami (*minim*), nazarejczykami (*nocrim*). W tekstach tych mowa jest także o księgach heretyków i o *giljonim* (ewangeliach).

Jezus i Jego uczniowie w narracjach talmudycznych są przedstawiani jako osoby cechujące się rozwiązłością seksualną. Jezus jest ukazany jako bękart (hebr. *mamzer*) – syn Miriam i żołnierza rzymskiego Pantery. Jako bękart podlega prawu zawartemu w Torze Mojżeszowej: Pwt 23,3 „Nie wejdzie syn nieprawego łoża do zgromadzenia Pana, nawet w dziesiątym pokoleniu nie wejdzie do zgromadzenia Pana”. W ten sposób jest on wykluczony ze społeczności Izraela i jawi się jako osoba działająca z zewnątrz. Ewangeliczne opowiadanie o dziewiczym poczęciu Jezusa z mocy Ducha Świętego i jego królewskie pochodzenie z rodu Dawida zostaje w narracjach rabinicznych całkowicie zanegowane. Passusy talmudyczne o Jeszu Nazarejczyku, który niszczy pokarm w sposób publiczny (bT Berachot 17a-b; bT Sanhedrin 103a) oraz ma niewłaściwe myśli wobec właścicielki zajazdu, za które zostaje wyklęty (bT Sanhedrin 107b; bT Sot 47a), stanowią aluzje do nadużyć seksualnych Jezusa. Punkt odniesienia dla tych zarzutów rabini mogli znajdować w kanonicznych tekstach ewangelicznych, w których Jezus wykazuje miłosierną postawę wobec kobiet lekkich obyczajów (Łk 7,36-50; J 8,1-11). Zarzuty wobec Eleazara b. Hyrkanosa w bT Awoda zara

16b-17a mogły dotyczyć posądzeń o udział w chrześcijańskich agapach, które były postrzegane jako uczty o charakterze orgiastycznym. W ten sposób rabini nadużycia seksualne Jezusa przyczynowo wiązali z praktyką znajdującą swoją rzekomą kontynuację w pierwotnych wspólnotach Jego uczniów.

W tekstach rabinicznych Jezus i jego uczniowie spotykają się także z zarzutem magii i bałwochwalstwa. W ten sposób rabini pragną odpowiedzieć na liczne opisy cudów dokonywanych przez Jezusa na kartach ewangelii. Przyczyną tych „dzieł” jest magia, z którą Jezus zapoznał się w Egipcie i wykorzystywał w niecny sposób, zwodząc lud Izraela (J 7,12.47). Magię tę kontynuują uczniowie Jezusa, którzy w Jego imię dokonują uzdrowień i wypędzają złe duchy. Roszczenia Jezusa co do mesjaństwa i synostwa Bożego są postrzegane przez rabinów jako największe bluźnierstwo, zasługujące na karę wiecznego piekła (bT Sanhedrin 43a; bT Gittin 56b-57a). W opisie ewangelicznym zarzut ten zostaje jasno sformułowany przez arcykapłana w Mt 26,63-65:

A najwyższy kapłan rzekł do Niego: ‘Poprzysięgam Cię na Boga żywego, powiedz nam: Czy Ty jesteś Mesjasz, Syn Boży?’. Jezus mu odpowiedział: ‘Tak, Ja Nim jestem. Ale powiadam wam: Odtąd ujrzycie Syna Człowieczego, siedzącego po prawicy Wszechmocnego, i nadchodzącego na obłokach niebieskich’. Wtedy najwyższy kapłan rozdarł swoje szaty i rzekł: ‘Zbluźnił. Na cóż nam jeszcze potrzeba świadków? Oto teraz słyszeliście bluźnierstwo’.

W ten sposób kult Jezusa jako Mesjasza i Syna Bożego praktykowany przez jego wyznawców w optyce rabinów jest postrzegany jako bałwochwalstwo. Ich wiara w Jego bóstwo i mesjańskość, w Jego zmartwychwstanie, w Jego obecność w Eucharystii i innych sakramentach zasługuje, zdaniem rabinów, na stanowcze odrzucenie i na karę śmierci (bT Sanhedrin 43a-b).

Rabiniczna antyewangelia odnajdywana na kartach Talmudu wskazuje na potencjał antychrześcijański, który jest rezultatem polemiki pomiędzy judaizmem i chrześcijaństwem o status *verus Israel*. Źródła żydowskie, zwłaszcza Talmud babiloński, poprzez swoje odniesienia do Jezusa z Nazaretu, zwłaszcza do jego narodzin i śmierci, pragną ukazać, że wiara chrześcijan jest pozbawiona wszelkiego fundamentu i jej praktykowanie nie ma najmniejszego sensu. Postawa ta rodzi się w atmosferze wzajemnych oskarżeń i ataków, o których nie wolno zapominać we współczesnym dialogu między Kościołem a Synagogą. Tylko w autentycznym dialogu, w którym obie strony nie cierpią na amnezję, partnerzy będą mogli odnajdywać swoją prawdziwą tożsamość, zamieniając uprzedzenia i nienawiść we wzajemny szacunek i współpracę.

TEXTUAL AND HISTORICAL CRITICISM OF TALMUDIC
PASSAGES ABOUT JESUS AND CHRISTIANITY

Summary

In the present article the author makes analysis of Talmudic passages which *explicite* or *implicite* refer to Jesus and Christianity. These texts are translated into Polish, and explained by a concise commentary which is based on textual and historical analysis. The article pays attention on anti-Christian potential in Jewish literature which is the result of polemic between Judaism and Christianity about the identity of *verus Israel*. First the passages about Jesus are analyzed in which he is described as Jeszu(a) (*ha-Nocri*), Ben Pandera, Ben Stada (Stara), Balaam, Pelsoni, Mamzer. Then the texts about Christians are marked off in which they are described as *minim* and *nocrim*. This article can be used to an authentic dialogue between Jews and Christians about past, presence and future.